

ROLAND DE BONTH • DIRK GEIRNAERT • ROB TEMPELAARS

MATTHIAS DE VRIES AAN HET WOORD

UITGAVE TER GELEGENHEID VAN HET
MATTHIAS DE VRIESJAAR 2020

SCRIPTUM /instituut voor de Nederlandse taal/

Tweehonderd jaar geleden werd Matthias de Vries (1820–1892), grondlegger van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT), geboren in Haarlem. Het Instituut voor de Nederlandse Taal (INT) riep 2020 daarom uit tot Matthias de Vriesjaar en organiseerde rond deze *founding father* van de wetenschappelijke lexicografie verschillende activiteiten, zowel voor taalkundigen als voor een ruimer publiek.

Ter afronding van dit feestjaar laten we in dit boekje Matthias de Vries zelf aan het woord via een selectie uit de vele taalkundige stukken en woordstudies die hij schreef. En: we zien hem ook zelf werken aan woorden wanneer hij WNT-artikelen becommentarieert of wanneer hij ingeschakeld wordt om nieuwe woorden te bedenken. *Matthias de Vries aan het woord* dus, dikwijls in een humoristisch of ironische stijl, maar altijd helder verwoord en getuigend van de scherpe geest van de volbloed wetenschapper.

Roland de Bonth, Dirk Geirnaert en Rob Tempelaars, de samenstellers van dit boekje, zijn allen als onderzoeker/taalkundige verbonden aan het Instituut voor de Nederlandse Taal.

ISBN 978 94 6319 062 6

9 789463 190626

WWW.IVDNT.ORG
WWW.SCRIPTUM.NL

Matthias de Vries aan het woord

MATTHIAS DE VRIES AAN HET WOORD

*Uitgave ter gelegenheid van het
Matthias de Vriesjaar 2020*

Roland de Bonth, Dirk Geirnaert
en Rob Tempelaars

/instituut voor de Nederlandse taal/

SCRIPTUM

Copyright © /instituut voor de Nederlandse taal/

AUTEURS Roland de Bonth, Dirk Geirnaert en Rob Tempelaars

FOTO OMSLAG Boukje Verheij

VORMGEVING www.igraph.be

Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd in enige vorm of op enige wijze zonder schriftelijke toestemming, met uitzondering van korte citaten als onderdeel van kritieken en boekbesprekingen.

ISBN 978 94 6319 062 6

NUR 616

ivdnt.org

scriptum.nl

Voor Tanneke Schoonheim

INHOUD

Voorwoord 8

MIDDELNEDERLANDSE SPOOKWOORDEN

ACCOUSTIEREN	14	LEYTIVE	42
BOENEN	16	MITOER	44
CAMELE	18	NOSMAL	46
CEPERE	20	ORTE	48
DECH	22	PINOOS	52
ERSEILEN	24	RIMEN	54
FAUCEREN	26	SNEEUWE	55
FLAM	30	TOLEN	58
GESATEN	33	VRUCKE	60
HAYEREN	36	WEST	63
INGHEDINC	40	Geraadpleegde bronnen	64

TAALVORSER IN HART EN NIEREN

AAL, AALT	72	FRANSCHÉ TITEL	83
AALWAARDIG	74	HONGERLIJN	86
ADELLIJK	76	KERCsOKINCgHE	88
AMECHTIG	78	KERSOUW	92
ATERLING	80	KWISPEDOOR	96

LABBERDAAN	98	SLABBAKKEN	110
NEEFJE	101	SPIJKERBALSEM	112
OPRIL	104	TANG	114
POOT, POTIG	106	WATTAN	117
REIKHALZEN	108	Geraadpleegde bronnen	119

MATTHIAS DE VRIES ALS NALEZER

AANRADEN	122	ACHTERLING	128
ACHTERHALEN	123	AFSTUITEN	129
ACHTERLAADGEWEER,	125	AFTRAPPEN	130
ACHTERLADER		VAN AAIING TOT AGGEL	132

MATTHIAS DE VRIES ALS WOORDENMAKER

POSTBEWIJS	137	WIELENAAR, WIELER,	146
POSTBLAD	142	WIELEREN	
		Geraadpleegde bronnen	156

Verantwoording van de afbeeldingen 157

Register op woorden 158

Register op persoonsnamen 159

VOORWOORD

Voor het Instituut voor de Nederlandse Taal (INT) was 2020 niet alleen het jaar van de coronapandemie, het was ook het jaar waarin herdacht werd dat de taal- en letterkundige Matthias de Vries (1820–1892), grondlegger van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT), 200 jaar geleden in Haarlem het levenslicht zag. Het leek ons een mooie gedachte om dit Matthias de Vriesjaar af te sluiten met een publicatie waarin we de taalkundige en lexicograaf De Vries zelf viermaal ruim baan geven.

De eerste bijdrage, *Middelnederlandse spookwoorden*, brengt een selectie uit de 140 stukken die De Vries verzameld had in zijn *Proeve van Middelnederlandsche taalzuivering. Voorbereidende opmerkingen voor de aanstaande uitgave van een Middelnederlandsch Woordenboek* (1856). In deze *Proeve* laat hij zien hoe de toenmalige tekstuitgevers al te dikwijls de fout ingingen bij gebrek aan degelijke werkinstrumenten zoals betrouwbare grammatica's of woordenboeken, en ook wel bij gebrek aan een juiste wetenschappelijke aanpak van het editiewerk.

De tweede bijdrage, *Taalvorser in hart en nieren*, herbergt een aantal doorwrochte woordstudies waarin we De Vries als uiterst vakbekwame taalkundige aan het werk zien. Met zijn uitgebreide talenkennis, zijn onaflaatbare speurzin en zijn wetenschappelijke werkwijze wist hij de ware etymologie van – vaak door volksetymologie onbegrijpelijk geworden – woorden boven water te krijgen.

Matthias de Vries als nalezer tekent hem als de kritische lezer en aanvuller van ‘zijn’ WNT. Vooral zijn eigen handexemplaar van het eerste WNT-deel, vol met handgeschreven aanvullingen en correcties in de marge en bewaard in de INT-bibliotheek, was daarbij uiterst bruikbaar.

In *Matthias de Vries als woordenmaker* zien we De Vries als schepper van nieuwe woorden. Ondanks zijn sterke overtuiging dat een lexicograaf de taal niet moest *maken*, maar *beschrijven*, week hij daar een enkele keer van af, vooral om de overheid aan nieuwe termen voor nieuwsoortige documenten of formulieren te helpen.

Vier keer *Matthias de Vries aan het woord* dus, vier keer zien we hem vakkundig werken aan woorden en vier keer laten we hem daarbij ook zelf aan het woord, in zijn eigen, vaak niet van humor en ironie gespeende stijl. We hopen dan ook dat dit negentiende-eeuwse materiaal ook in de eenentwintigste eeuw nog gewaardeerd kan worden.

Leiden, oktober 2020

Roland de Bonth, Dirk Geirnaert en Rob Tempelaars

Titelblad van de *Proeve van Middelnederlandsche taalzuivering*, waarin Matthias de Vries 140 Middelnederlandse spookwoorden behandelde.

MIDDELNEDERLANDSE SPOOKWOORDEN

Dirk Geirnaert

De naam van Matthias de Vries wordt in de allereerste plaats verbonden met het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT), waar hij de grondlegger van was. Toch lag zijn hart aanvankelijk bij het *Middelnederlandsch Woordenboek* (MNW). In 1864 en 1865 stelde hij er zelfs de eerste twee afleveringen van samen (*A-Anxene*).

De Vries was steeds een groot liefhebber en pleitbezorger van de Middelnederlandse taal- en letterkunde en hij stoorde zich dan ook mateloos aan het groot aantal fouten dat er te vinden was in het editiewerk van de vele enthousiaste maar literair-historisch niet altijd voldoende onderlegde wetenschappers en liefhebberende dilettanten. Hun fouten waren eigenlijk niet te voorkomen – en dat zag ook De Vries als geen ander in – omdat de noodzakelijke *tools* voor goed onderzoek en editiewerk (degelijke grammaticale, syntactische en lexico-grafische werkinstrumenten) toen nog geheel ontbraken.

‘Om daaraan te verhelpen,’ aldus De Vries ‘was geen vermogender hulpmiddel denkbaar, dan de vervaardiging van een Middelnederlandsch Woordenboek.’ Als een opstap naar dit megaproject publiceerde hij alvast zijn *Proeve van Middelnederlandsche taalzuivering. Voorbereidende opmerkingen voor de aanstaande uitgave van een Middelnederlandsch Woordenboek* (Haarlem, 1856, xvi + 199 pp.). Hiermee kon hij het al eerder gesignaleerde probleem nog eens helder illustreren en alvast voor een deel ook aanpakken.

Zijn *Proeve van Middelnederlandsche taalzuivering* bevatte 140 woordstudies, waarin telkens een Middelnederlands

spookwoord onder de loep genomen werd: een woord dat in de middeleeuwen nooit bestaan had, maar alleen ontstaan was ten gevolge van een verkeerde lezing van wat een tekst-uitgever in een handschrift aantrof. Of ten gevolge van het foutiefsamentrekken of opsplitsen van woorden die editoren tegenkwamen in de tekst die ze onder handen hadden. Dergelijke editoriale misslagen hadden volgens De Vries de fantasie van heel wat achttiende- en negentiende-eeuwse tekstverklaarders al te vaak tot ver voorbij het wetenschappelijk toelaatbare gestimuleerd.

Zijn 140 woordstudies getuigen stuk voor stuk van een grote vakkennis en van een scherpe geest. Maar ook van zijn scherpe pen waarmee De Vries zijn vakgenoten kritisch de maat neemt, dikwijls in humoristisch, ironisch, soms zelfs wat sarcastisch proza.

In wat hier volgt hebben we een twintigtal van zijn 140 stukken geselecteerd. Wie meer wil: de complete *Proeve van Middelnederlandsche taalzuivering* is voor iedereen te vinden op www.dbnl.org (weliswaar ten onrechte gekoppeld aan de naam van de Haarlemse uitgever A.C. Kruseman) of via Google Books. Bij onze selectie lieten we de tekst, op enkele bekortingen na, ongewijzigd. We hebben de negentiende-eeuwse spelling bewaard en er werd ook zo goed als nergens een verduidelijking of commentaar toegevoegd. Op die manier hopen we Matthias de Vries zo authentiek mogelijk zelf aan het woord te laten. De ondertitels bij elk stukje zijn wel door ons aangebracht, ze zijn als leeslokkertjes te beschouwen.

ACCOUSTIEREN

Dit eerste woord, waarover ik het banvonnis moet uitspreken, vindt men in het begin van den *Ferguut*. De held van het stuk verzoekt de roovers, die hij ontmoet heeft, hem den weg te willen wijzen naar het hof; want, zegt hij (vs. 536):

Herde gherne ic den coninc sprake,
Ic wille mi met hem accoustieren,
Ende varen met hem in rivieren.

In het glossarium wordt het door den uitgever overgezet door *naderen*, *zich gemeenzaam maken*, en met het Fr. *accoster* gelijkgesteld. Hoe echter de *o* tot *ou* is overgegaan, hoe *accosteren* aan den reflexiven vorm komt, en hoe het de praepositie *met* bij zich heeft, waar men eenvoudig een vierden naamval zou verwachten: dit alles laat de uitgever onverklaard, gelijk het ook niet ligt te verklaren zou zijn. Gelukkig, dat wij niet lang in twijfel behoeven te staan omtrent de bedoeling des dichters. *Accoustieren* is een woord, alleen in de verbeelding van den uitgever bestaande, en de ware lezing ligt voor de hand:

Ic wille mi met hem *aconiscieren*,

zoools ook in het eenige handschrift duidelijk te lezen staat.

Aconiscieren is het Oud-Fr. *aconoysser* (Raynouard, IV. 334), van 't Lat. *accognoscere*; en 't Mnl. *hem met enen aconiscieren* is niet anders dan *zich met iemand bekend maken*, *faire la*

FERGUUT OP WEG NAAR DE KONING

connaissance de quelqu'un. – “Ik wil met den koning kennis maken,” zegt Ferguut, “en met hem ter valkenjagt gaan.”

Met het Fr. *aconoysser* is ten naauwste verwant het Prov. *acoinda*, Oud-Fr. *accointer*, vanwaar *accointance*, Eng. *Acquaintance*. Raynouard (II. 466) brengt deze laatste woorden ten onregte tot een anderen stam, het Lat. *comptus*, dat echter in beteekenis te veel verschilt. De ware oorsprong is door Diez aangewezen (*Etym. Wörterb.* p. 110). Uit het Lat. *cognitus* ontsproot het Oud-Fr. *cointe*, en *accointer* beantwoordt evenzeer aan 't Midd.-Lat. *accognitare*, als *aconoysser* aan *accognoscere*.

Ziedaar dan tevens, hoe het *aconiscieren* uit den *Ferguut* samenhangt met *acquente*, *acquenteren* of *acquinteren*, en *aquitanse* in den *Lancelot*, B. II. vs. 22536, 27330, -34, -41, -43, 27721, IV. 990, enz.

BOENEN

Ook aan dit woord zal ik eene plaats in het Mnl. Woordenboek moeten weigeren, al prijkt het dan ook in het glossarium op Heelu met de bijgevoegde verklaring: “getier maken.” Het geheele werkwoord, dat Willems op het oog had, heeft nooit bestaan: bij een blik op de verzen, waarin het heet voor te komen, zullen wij het aanstonds in een zeer gewoon substantief zien veranderen. Wat er dan van de beteekenis *getier maken* zal overblijven, is ligt na te gaan.

Heelu verhaalt, hoe de Gelderschen met groot geschreeuw op de Brabanders aanvielen en elkander aanspoorden, de vijandelijke tenten te vernielen en te plunderen. Hij gaat dan aldus voort (vs. 5312):

Doen reden daer ende ronnen,
Om ghewin, ten tinten waert
Vele liede, met sterker vaert,
Torsse ende te voet met grooten roten,
Boenen met eyseliken stroten;
Crieerden gruwelike, ende liepen
Achter die Brabantre, ende riepen:
“Slaet, vaet ende brint
Al dat ghi vore u vint.”

Willems teekent daarbij aan: “*Boenen*, anders *bounen* of *bouden*, getier maken,” en verwijst naar Epkema’s *Woordenboek op Gijsbert Japicx*, in voce *Boun*, waar de lezer echter weinig

TIERENDE BOEVEN

zal vinden, dat met een ww. *boenen* in eenig verband zou kunnen staan.

Doch bezien wij de woorden van Heelu eens van nabij. Hoe komt *boenen* als praesens daar in eens te midden van vijf imperfecta? Welke constructie van den zin heeft Willems zich gedacht? Waar is het subjeet van *crierden* en wat daar verder op volgt? Op deze en dergelijke vragen zou het antwoord moeilijk te geven zijn. Maar al die zwarigheden lossen zich op, door eene enkele letter in het hs. juist te lezen. Zet achter *roten* eene punt of komma punt, laat dan volgen:

Boeven met eyseliken stroten

Crierden gruwelijke ... enz.

en de hand des dichters is hersteld. Men weet, dat *boef* destijds nog niet de slechte beteekenis had, die het later verkreeg. Oorspronkelijk één met het hd. *bube*, Eng. *boy*, stond het gelijk met ons *knaap*, en werd ook van volwassen jongelingen gezegd, even als wij van *stevige knapen* enz. spreken. Heelu's woorden luiden dus in hedendaagsche taal: "Knapen met vreeselijke kelen schreeuwden gruwelijk." Maar van een ww. *boenen* voor getier maken is noch hier noch elders een spoor te ontdekken.

CAMELE

De spreekwijzen ter aanduiding eener geringe hoeveelheid, met *niets* gelijkstaande, als *niet een bast*, *niet een twint* enz., zijn in het Mnl. zoo talrijk, dat het verlies van een enkel niet sterk te betreuren zou zijn. Wij hielden er nog meer dan 60 over, al moesten wij ook *niet een camele* geheel uitschrappen. Maar gelukkig is dit niet eens noodig. Alleen het subst. *camele* zal moeten wijken, maar de spreekwijze zelve blijft in veranderden vorm behouden.

Men gevoelt dat ik het oog heb op de plaats uit den *Ferguut*, waar de jonge held zich beroemt, welk ridder hem ook in 't strijdpark te gemoet kwame, mits met gelijke wapenen (vs. 880),

In gaver niet omme .I. camele.

De uitgever (bl. 240) stelt het gelijk met *camore* in vs. 2231, en verklaart het niettemin als *kameel*. Een kameel is echter, dunkt mij, nog al een vrij groot beest, en kan bezwaarlijk gelden voor eene kleinigheid. Dit begreep ook Dr. Halbertsma (*Letterkundige Naoogst*, bl. 47), die daarom eene andere uitlegging zocht, en werkelijk uit het Hebreeuwsch en Arabisch opspoorde, dat *camele* wel een *touwtje* of *draadje* zijn kon. Het is jammer voor de geleerdheid, aan die verklaring ten koste gelegd, dat zij den eersten noodzakelijken grondslag miste: het bestaan van het woord dat verklaard werd. Maar *camele* bestond alleen in de verbeelding van den uitgever van *Ferguut*. In het eenige hs. is er niets van te vinden: daar staat letterlijk:

In gaver niet omme .I. canele.

Eéne *m* tot *n* verkort, en de kameel is verdwenen; denkelijk om de vracht Semitische citaten naar het Oostersch vaderland

DE WAARDE VAN EEN KAMEEL

terug te brengen! Maar ter vergoeding van dit gemis vinden wij uit hetzelfde Oosten een geurig produkt, zij het dan al dat Ferguut het niet hoog op prijs stelt, als hij zegt: “ik zou er *geen kaneel* om geven.” Trouwens, aan die geringschatting maken wij zelve ons eveneens schuldig, want ook bij ons is het zeggen niet ongewoon: “*ik geef er geen pijp kaneel om.*”

Dat men het woord *canele* ten tijde van den *Ferguut* reeds kende, blijkt genoeg uit vs. 3047:

Om die fonteyne stont caneele,

gelijk dan ook *canella* en *cannelle* in het Latijn en Fransch van die dagen zeer gewoon waren. Doch men bedenke, dat *canel-la* of *cannella* eigenlijk niets anders is dan het diminutief van 't Lat. *canna*, en werkelijk ook in de oorspronkelijke beteekenis van *arundo* (*riet*) voorkomt (zie Du Cange, II. 91 en 98, Diez, p. 85). Bij toepassing werd het de naam der specerij, omdat die opgerold in den vorm van rietstengels of rietpijpen in den handel komt. Men mag dus vermoeden, dat de uitdrukking *niet een canele* wel aan die eerste beteekenis zal ontleend zijn, en dus op hetzelfde nederkomen als *niet een riet*, dat de dichter van den *Ferguut* nog in vs. 526 gebruikte. Later, toen men die eigenlijke opvatting niet meer begreep, en bepaald aan *kaneel* begon te denken, lag het voor de hand, er het subst. *pijp* aan toe te voegen: en ziedaar de betrekking tusschen de hendaagsche spreekwijze en die der 13e eeuw.

CEPERE

In de fragment-Woordenlijst, door de Leidsche Maatschappij t. j. 1787 uitgegeven, wordt op *Cepere* gevraagd “*Quid?*”, met verwijzing naar L. van Velthem. De plaats, die men op ’t oog had, was bl. 433 van den *Spiegel Historiae*, waar *cepere der sonden* voorkomt in een verband, dat wel door den schromelijk verwarden en verminkten tekst niet zeer helder is, maar toch geen twijfel overlaat, of de dichter heeft hier *onthouding van zonden* bedoeld:

Vor ontfermenesse (coesdi) ongenade,

Vore die minne gods, die werelt,

Vor cepere der sonden ...

Ordineren des gemaecs.

Wat nu van dit *cepere* te maken? Dr. Halbertsma (*Letterkundige Naoogst*, bl. 74) vertolkt het door “*bedwang der zonde*,” en leidt het af van ’t A.S. *cepan*, Eng. *to keep*. Hij verzuimt echter, die verklaring met eenig bewijs te staven, zegt niets van den uitgang *ere*, die mij toch nog al vreemd zou voorkomen, en schijnt er geen bezwaar in te vinden, de *c* vóór *e* met *k* gelijk te stellen. Maar het is noodeloos, onze toevlugt te nemen tot zulke uiterste pogingen, om *à tout prix* een woord te verklaren, dat onverklaarbaar, ja, ronduit gezegd, een onding is. Met eene kleine verbetering in den vorm des woords is de zaak terstond in orde.

ONGELUKKIG SAMENTREFFEN VAN AFKORTINGEN EN LEESFOUTEN

Het hs. heeft zeker duidelijk *cepe*, en Le Long heeft dus goed gelezen. Doch het was eene fout van den afschrijver, die denkelijk in zijn voorbeeld *tēpē* vond, en dit niet regt begreep. *Temperen der sonden*, d. i. *temperare a peccatis* [zich verre houden van zondigheid – DG], is de ware en echte lezing; maar *cepere* kunnen wij, zonder verlies voor onze taalkunde, gerust laten varen.

DECH

Ook van dit woord zal het verlies niet erg te betreuren zijn, of liever, aan de taal der vaderen zijn wij verplicht, haar te zuiveren van dergelijke dwaasheden die men haar opdrong. Het glossarium op *Ferguut* moge ons *dech* als een adj. opdisschen, en er de verklaring *geschikt, bekwaam*, aan toevoegen, die dan door vermelding van 't subst. *deech* een schijn van degelijkheid bekomt; maar een blik in 't hs. is genoeg, om het geheele woord voor altijd te doen verdwijnen.

De gedrukte tekst heeft letterlijk aldus (vs. 4152):

... Nu sal men kinnen

Die ghenen dech sal sijn ende stout.

Hoe de uitgever zich dat *ghenen* verklaard heeft, dat, ook bij zijne opvatting van *dech*, geheel overbodig, ja ongerijmd mag heeten, laat ik liefst in 't midden. Ik merk alleen aan, dat hier geene vraag kon zijn naar *geschiktheid* of *bekwaamheid*, maar alleen naar *dapperheid* of *moed*. En waarom is dan de uitgever moedwillig afgeweken van het eenige hs., waar duidelijk te lezen staat:

... Nu salmen kinnen

Die *ghenendech* sal sijn ende stout.

RESOLUUT OPGESPLITST

Trouwens, het adj. *ghenendech* was den uitgever van *Ferguut* niet regt helder. Het komt, met het adv. *ghenendelike* en het ww. *hem gheninden*, ook elders in het gedicht voor, en wordt dan in het gloss. door *zonder einde* wedergegeven en als eene zamentrekking van *gheen einde* beschouwd! En toch had Huydecoper op Stoke (II. bl. 828–386) reeds t.j. 1772 aan de grondige verklaring des woords (*ghenendech* = onversaagd, dapper, koen) acht volle bladzijden gewijd.

ERSEILEN

Waar het voorvoegsel *er* in 't Mnl. voorkomt – en uiterst zelden is dit het geval – heeft het de beteekenis die nog in 't Hoogd. de gewone is, maar nooit die van ons *her*. Het wijst op den oorsprong of aanvang, niet op de herhaling eener handeling. Zoo b. v. *erkennen*, *erspringen*, *ertrecken* en enkele andere. Daarom reeds moet een ww. *erseilen*, dat men in den *Ferguut* leest, en dat in het gloss. door *herzeilen*, *andermaal zeilen* wordt wedergegeven, achterdocht verwekken. Maar raadpleegt men den zin en vergelijkt men het hs., dan blijkt het ten eenenmale onaannemelijk, ja niet meer dan een bloot verzinzel.

Na het avontuur, dat hem op zee wedervervoer, had Ferguut vruchteloos zijnen togt voortgezet om het witte schild op te sporen. Eindelijk ontmoet hij een herder, die er kennis van draagt, maar die hem tevens die onderneming als eene roekeloze dwaasheid voorstelt en hem ten beste raadt met de woorden (vs. 3305):

Ghi sout eer erseilen in die see.

Moeilijk zeker ware het voor Ferguut geweest, naar de zee te *herzeilen*, om de zeer eenvoudige reden, dat hij niet zeilende, maar te paard hier was aangekomen (zie vs. 3275) en zich thans “op ene heide” bevond, waar de herder zijne schapen hoedde. Geheel iets anders bedoelde dan ook de dichter, die, blijkens het hs., aldus schreef:

Ghi sout eer *erselen* in die zee.

Men ziet, *erseilen* is verdwenen, en door het gewone *erselen* of *aarzelen* vervangen, dat oudtijds voor *teruggaan* gold. Zoo b. v. in de *Brabantsche Yeesten*, VI. 5844:

NIET FERGUUT, MAAR DE EDITEUR GAAT DE BOOT IN

Die liever, eer si achter tieden,
Ocht *erselen* souden enen voet,
Storten wouden daer haer bloet.

Lekenspiegel III. c. 3. vs. 499:

Want die alte hoghe begaert,
Aerselt sulcstont achter waert.

waar de andere hss. *eerselt* en *erselt* hebben, welk laatste ook bij Kiliaen staat opgeteekend. Men zie voorts mijne aant. op *Warenar*, bl. 101.

De herder, verschrikt over het stoute plan van Ferguut om te streven naar het wondervolle schild, geeft hem dus heel natuurlijk den raad: "Gij moest liever *terugkeeren* naar de zee." En dien raad herhaalt hij straks (vs. 3318) met de woorden, die tevens de echtheid dezer verbeterde lezing afdoende bewijzen:

Ic rade u *noch*, bi minen live,
Weder te keerne danen gi comt.

Ferguut kwam van de zee: de herder raadt hem dus om andermaal "naar de zee terug te keeren."

FAUCEREN

Een werkwoord, ons door de heeren Ackersdijck en Blommaert ten geschenke aangeboden: voor welk aanbod wij evenwel beleefdelyk moeten bedanken. De eerstgenoemde vond het in 't fragment van den *Trojaenschen Oorlog*, door hem medege-deeld in de *Nieuwe werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* I. I. bl. 215 vlgg. Daar leest men bij de beschrijving van den fellen strijd voor Troje's muren (bl. 230, vs. 419):

Scachte ende scilde braken ontwee,
Daer si te gader voeren josteren,
Men mochte daer sien gereet *fauceren*
Halsberge, helme ende curien.

In 't hs. stond eigenlijk alleen *fauce* te lezen, hetgeen door den uitgever is aangevuld: eene omstandigheid, op zich zelve van weinig belang, daar de aanvulling voor de hand lag; maar die ik toch hier vermelden moet, omdat zij het vermoeden wet-tigt, dat ook het eerste deel des woords, op den beschadigden buitenrand van het perkament geschreven, misschien niet al te duidelijk leesbaar was.

Blommaert, later in 't eerste Deel der *Oudvlaemsche Gedich-ten* het door Ackersdijck gevonden fragment overnemende, gaf ook de aangehaalde plaats onveranderd weder. Zij is bij hem te vinden op bl. 47.

In de verklaring van *fauceren* stemmen beide uitgevers overeen. De eerste zegt (bl. 266): "*Fauceren*, zoo als ieder ziet, dat hier gelezen moet worden, beteekent zoo veel als *bezwij-ken*." De laatste voegt er een schijn van opheldering bij, als hij in 't gloss. aanteekent: "*Fauceren*, van 't Fr. *faucher*, maeien; hier in den zin van *bezwijken*."

FOUT CADEAU VAN TWEE TEKSTEDITEURS

Hoe een woord, dat *maaijen* beteekent, *hier* den zin van *bezwijken* zal hebben, wil mij niet regt helder worden. In 't geheel moet ik eerlijk bekennen, dat de verklaringen van den Hr. Blommaert niet zelden mijn eenvoudig begrip te boven gaan.

In allen gevalle steunt de beteekenis van *bezwijken*, aan *fauceren* toegekend, alleen op de bloote verzekering der beide uitgevers: geen zweem van bewijs wordt er voor bijgebracht. Ik geloof dan ook dat het vrij wat hoofdbreken zou kosten, zelfs het bestaan des woords te bewijzen. Liever bespaar ik mij die moeite, en “ziet ieder,” gelijk Ackersdijck beweerde, “dat hier *fauceren* gelezen moet worden”: ik waag het alleen te staan, en tegen wien ook mijne meening te handhaven, dat *fauceren* niets is dan een denkbeeldige en ongerijmde klank.

Inderdaad, de ware lezing valt naauwelijks te miskennen. In het hs. – wij zagen het – was *fauce* vermoedelijk niet al te best leesbaar. Het bovenste gedeelte der letters was, naar 't schijnt, min of meer uitgewischt. Althans, men behoeft in *uc* slechts een paar streepjes hooger op te trekken, derhalve *ill* te lezen, en aanstonds ziet men de hand des dichters hersteld. *Failleren*, ziedaar de echte lezing, ziedaar het klassieke woord, waar gesproken wordt van wapenen, harnassen, helmen, schilden, speren enz., die in 't gevecht te kort schieten, breken,

barsten, losgaan, of hoe dan ook *bezwijken*. Het is bijna overbodig, dit met voorbeelden te staven. Voor *faelgieren* of *faelieren* in de algemeene beteekenis van *bezwijken*, is het naslaan der gloss. op den *Minnenloep*, *Lekensp.* enz., meer dan voldoende. De bijzondere toepassing op het bezwijken van wapenen en rustingen in den strijd is niet minder gewoon, en daarbij werd zoowel *faelgieren* als het kortere *faelgen* gebezigd. Zoo b. v. in den *Walewein*, vs. 10070:

Die scilde dorsteken ende dorhouwen,
Die vaste halsberghe onmaelgiert,
Die helme ghecrooct, *ghefaelgiert*,
Cnielinghe ende cousen al bebloet.

Caerl ende Elegast, vs. 405:

Die swaerde ghinghen op ende neder
Op die helme, op die maelghien,
Datter menighe moeste *faelgien*.

Zie ook *Lancelot*, II. vs. 22260, 22274, 24820, 40862, en 9763, 35149, enz. enz. Mogt men welligt twijfelen aan de spelling *failleren*, daar het woord gewoonlijk *faelgieren* geschreven wordt, men herinnere zich uit Maerlant's *Van den lande van overzee*, vs. 110:

Bene faelieren ende voete mede.

Faelgieren is de oudere vorm, aan de vreemde uitspraak het meest getrouw; *failleren* of *faelieren* daarentegen de latere verduitschte schrijfwijze: eveneens als uit *faelgen* later ons *falen* ontstond.

Isaac le Long (1683–1762), Frans-Duitse schrijver, die vanaf 1714 tot 1744 in Nederland woonde en werkte. Hij bezorgde een editie van de *Spiegel Historiae of Rym-spiegel* van Lodewijk van Velthem (Amsterdam, 1717).

FLAM

“Oud adjectif: *zacht, vleierend*. Hier meê is ons *flemen* verwant. Het hangt samen met *vlaien* (vleien) waarvan 't participium *vlaing* tot *flam* saamgetrokken is.” Zoo schreef Bilderdijk in zijne *Nieuwe Taal- en Dichtkundige Verscheidenheden*, I. 164, op dien stelligen toon, dien de groote dichter dan vooral aansloeg, als hij de vreemdste stellingen verkondigde, of als 't er op aankwam te toonen, dat hij voor geene verklaring van welk duister punt ook terugdeinsde. Jammer maar, dat de verleidelijke inblazing van zijn vernuft hem niet zelden zooverre vervoerde, dat hij ook het onverklaarbare verklaarde, en van ongerijmde woorden, die nooit hadden bestaan, niettemin de afstamming en verwantschap wist te ontvouwen. Ons *flam* levert daarvan weder een voorbeeld.

Bilderdijk vond het woord in de door hem medegedeelde fragmenten uit den *Renout*, waar hij (bl. 149, vs. 188) aldus liet afdrukken:

Doe sprac die Dannois so *flam*:

Nu willic swigen; Roelant es gram.

Men ziet, de dichter staat niet verlegen om van het ongehoorde woord aanstonds eene verklaring te verdichten. Doch ondanks deze geestige aanbeveling moet *flam* onverbiddeijk door de kritiek worden verstooten.

EEN MISSE VAN BILDERDIJK (I)

De lezing *flam* berustte eigenlijk op eene vergissing van Hoffmann von Fallersleben, van wien Bilderdijk het afschrift der fragmenten ontving. Later, bij naauwkeuriger toezien, is het Hoffmann gebleken, dat het hs. **fo ffam** heeft, en nu was terstond de ware lezing gevonden:

Doe sprac die Dannois lofsam,

gelijk hij dan ook in zijne tekstuitgave (*Horae Belgicae* V. bl. 80, vs. 1192) te regt hersteld heeft.

Lofsam, of *loefsam*, bij Kiliaen nog *lofsaem*, een zeer gewoon adjectief, geheel met ons *loffelijk* gelijkstaande, was vooral als prijzend epitheton van edele ridders in gebruik. Tal van voorbeelden vindt men aangeteekend in de glossaria op den *Roman der Lorreinen* en op *Limborch*.

Willem Bilderdijk (1756–1831), Nederlands geschiedkundige, taalkundige, dichter en advocaat. Zijn fantasierijke etymologieën waren geregeld het mikpunt van De Vries' spot.

GESATEN

Onder de vele grammatische ongerechtigheden, waarmede de uitgave van den *Ferguut* de verwarring in de Mnl. taalkunde hielp vergrooten, mag ook vooral niet onopgemerkt blijven de ongerijmde vorm *gesaten*, die ons in het gloss. als partic. van *sitten* wordt opgedischt. Om 't rijm, meende de uitgever, mogt een dichter zich alles veroorloven: dus waarom ook niet *gesaten* te schrijven in plaats van *geseten*? Waarom niet? Omdat die vorm een onding, eene ergerlijke taalfout zou wezen. Bij de sterke werkwoorden der 4e klasse moge de *a* van het deelwoord met *e* wisselen, als in *gedregen*, *geslegen*, *gescepen*, gelijk wij nog heden *geheven* voor *gehaven* zeggen: in de 3e klasse is de overgang van *e* tot *a* in het deelwoord volstrekt ongeoorloofd. *Gebaden*, *gegaven*, *gelazen* zijn voorzeker ondenkbaar: maar *gesaten* voor *geseten* is niet minder wanstaltig.

Waaruit ontleende de uitgever dan zulk een onzuiveren vorm? Uit de verzen, waarin de beschrijving aanvangt der vreeselijke reuzin, die het kasteel met het witte schild bewaakte. Daar leest men in het hs. (vs. 3342):

... Si sat neder op een banc,
Wachte den scilt ende dat gesaten.

Men ziet, reeds het eerste vers vermeldt ons, dat zij het schild *zittende* bewaakte; die vermelding is dus in het tweede vers geheel overbodig. Ook is het gebruik van *ende dat*, in den

hedendaagschen zin van *en dat wel*, met het Mnl. taaleigen te zeer in strijd, om niet reeds te bewijzen, dat de dichter aan die opvatting niet kan hebben gedacht.

Eene kleine verbetering zal den zin gemakkelijk herstellen, en ons ontslaan van het dwaze *gesaten*. Men leze eenvoudig:

... Si sat neder op een banc,
Wachte den scilt ende dat *gesate*,

waarbij het niet eens noodig is, om van het rijmwoord in het volgende vers, *utermaten*, de slotletter weg te nemen. De reuzin bewaakte het schild en het *gesate*, d. i. het *kasteel*, het *slot*: ziedaar de bedoeling. *Gesate*, van *zitten* afgeleid, en dus oorspronkelijk *woonplaats*, *verblijf*, was eene gewone benaming voor de trotsche woningen of verblijven der aanzienlijken, voor de kasteelen of lustsloten van den ridderlijken adel. Zoo spreekt Boudewijn van der Lore (*Oud-Vlaemsche Ged.* II. bl. 109, vs. 4) van de grafzerken,

Daer onder heren ende vrouwen,
Hoghe meesters ende prelaten,
Die welke haer rijkelijc *ghesaten*
Hadden ghelaten alte male,
Ende waren in ene doncker zale
Varen woenen van seven voeten.

REUZIN GEZETEN VOOR EEN KASTEEL

“Zij hadden hunne prachtige lustkasteelen verwisseld met de donkere en enge grafstede.” Evenzoo in den *Walewein*, vs. 11050:

Si leden meneghe scone stede,
Menich casteel, menich *ghesate*.

En *Floris ende Blancefloer*, vs. 2042:

Te Babylonie in die scone strate
Heeft hi staende sine ghesate
Met vasten torren ende met hoghen.

Vgl. mede het gloss. op den *Limborch*, waar het bestaan des woords ook in het Ohd. en Mhd. wordt aangewezen.

HAYEREN

Ook op woorden, uit andere talen ontleend, moet in onze Mnl. lexicographie scherp toezigt worden gehouden. Hoevele vreemde woorden ook werkelijk in gebruik waren, geen enkel mogen wij toelaten, dat niet in onwraakbare bewijsplaatsen uit de oude schrijvers geldige brieven van bekomen burgerregt kan vertoonen. Daarom mogen wij geen genoegen nemen in een ww. *hayeren*, dat in 't gloss. op het *Leven van S. Amand* als "*aideren, helpen, Fr. aider*" staat aangeteekend. 't Is waar, de vorm zou op zich zelven niet onjuist mogen heeten. Bij de Vlaamsche spelling van dit gedicht, waar telkens de aspiratie wordt voorgevoegd, zou de *h* ligt verklaarbaar zijn, en *aie, aier*, voor *aide, aider*, waren inderdaad in 't Oud-Fransch niet onge- woon. Doch zoolang het woord geene betere aanbeveling medebrengt dan de ééne plaats, waar de Hr. Blommaert het las, moet het onverbiddelijk worden afgewezen. Daar toch is zeer zeker door den dichter iets anders geschreven.

De bisschop van Wasmens of Vermandois (zoo verhaalt ons De Wevel) bevond zich te Pevele, om de Joden aldaar te be- keeren. Na veel redetwisten, waarin de bisschop de zaak des Christendoms zegevierend bepleitte, sloeg men hem voor, een plegtig dispuut te doen houden tusschen vier uitgelezene Joodsche wijzen en evenveel uitverkoren Christenen. Er volgt dan (II. vs. 1493):

KIJK UIT MET LEENWOORDEN

Als dit die bisscop verstoet,
Vraghedi met sinne vroet,
Welken tijt dat si den dach wouden
Setten, hi ware diene soude
Hayeren ende bringhen daer,
Vroede personen van scriftueren waer.

Welken zin de Hr. Blommaert zich met *deze* interpunctie en *deze* uitlegging heeft voorgesteld, is mij niet gelukt te ontcijferen. Allermintst vat ik, wat het zij, dat de bisschop den dag, dien men bepalen zou, beloofde te zullen helpen. Zoo dit eene verklaring moet heeten, wenschte ik liever, dat men onze oude schrijvers, ter wille der klaarheid, onverklaard liet.

Gelukkig laat de zamenhang geen twijfel over, wat de dichter bedoelde. De bisschop neemt het hem voorgeslagen dispuut aan, vraagt welken dag men daarvoor wilde bepalen, en verklaart zich bereid tot de openbare bekendmaking, die vooraf moest gaan, om iederen belangstellende de gelegenheid te geven tot bijwoning der plegtige handeling. Welnu, de ware lezing is dan:

... hi ware diene soude
Crayeren ende bringhen daer
Vroede personen van scriftueren waer.

Crayeren of *crieren* is de gewone term voor de openbare uitroeping, afkondiging of bekendmaking van aanstaande publieke feesten of plegtigheden, als tournooien, ridderspelen, hofhoudingen, parlementen, enz.: zoo dan ook van een plegtig theologisch dispuut, in het openbaar te houden. Dat de bijeenkomst te Pevele werkelijk eene openbare handeling is geweest, blijkt uit het vervolg. In het geheele land, lezen wij daar, was geen Jood, die maar eenigzins *vroet* mogt heeten, of hij werd *ontboden* (vs. 1933–1936); “menich man,” zoowel van Christenen als Heidenen, kwam daar op “om die disputacie te hoorne an” (vs. 1963–1965); ja zelfs de Frankische koning Dagobert verscheen plegtig “ten paerlemente” (vs. 1937 vlgg.).

Postzegels die het Instituut voor de Nederlandse Taal heeft laten drukken voor het Matthias de Vriesjaar 2020.

INGHEDINC

Nogmaals herneem ik het *Leven van S. Amand*, om het glossarium te zuiveren van een woord, dat zeker, indien het bestond, merkwaardig genoeg zou zijn, maar, helaas! voor zijn regt van bestaan geen zweem van bewijs kan bijbrengen.

Men leest daar: "*Inghedinc*, geding, regtzaek, D. II. vs. 2332." Zien wij, wat aan die verklaring hapert, en aanstonds zal het nieuwgevondene woord in stukken uiteenvallen.

Amand spreekt over de geboorte van Christus uit den schoot der onbevleete Maagd, en bestrijdt de bedenkingen tegen dat leerstuk der kerk. Hij zegt daarbij:

... Maria want bider duecht,
Ende bider Gods moghenthede,
Die se vercoos bider suverhede,
Daer so haer selven in verclaerde,
Ende hare *inghedinc* verzwaerde.

Ik weet niet in welk geding of proces Maria gewikkeld was, en begrijp niet al te best, hoe zij door hare maagdelijke zuiverheid hare *regtzaak* verzwaren kon!

Maar in afwachting van de nadere opheldering, die de Hr. Blommaert daar welligt elders van geven zal, stel ik intuschen voor, het subst. *inghedinc* prijs te geven, en daar het hs. wel vermoedelijk *ingh'edinc* hebben zal, drie woorden voor één te schrijven, t. w.:

Ende haer *in ghere dinc* verzwaerde,

want *in geen opzigt* werd de H. Maagd bezwaard bij de ontvangenis en geboorte des Zoons. Zij droeg de vrucht van haren schoot (gelijk de dichter het vs. 2315 uitdrukt)

MARIA VOOR DE RECHTER?

Sonder smette ende sonder wonde,
Sonder smette ende sonder sonde
Van haren reynen maghdomme.

Ik haal deze laatste verzen te eerder aan, om er ook de volgende bij af te schrijven:

Jhesus was die vrucht ende so was die blomme,
Die spruutte huter *reeden* van Jesse, daer
Ghi ooc af hebt scriftuere maer,

en in 't voorbijgaan dit *reeden* in *roeden* te verbeteren, daar natuurlijk het *rijsken* van Jesse bedoeld wordt. *Roede* in dien zin is uit het gedicht *Vanden Houte* en uit *Boec* II. c. 5 van den *Lekenspieghel* overbekend: maar de gedrukte lezing *reeden* is niets meer dan eene fout. Het scheen mij niet overbodig dit even aan te wijzen, ten einde ons te vrijwaren van de eene of andere geleerde verklaring, die men welligt van het subst. *reede* mogt willen beproeven.

LEYTIVE

Een ander gedicht van Maerlant ligt thans aan de beurt, om van eene dwaze fout gezuiverd te worden. Ik bedoel zijn vin-nig hekeldicht, *Achttien Clauselen* getiteld, waarin hij zulk een zwart tafereel ophangt van den verdorven staat der kerk in die dagen, en vooral met nadruk wijst op de stelling, in vs. 11 uitgedrukt:

Bi quaden herden bliven die scape verloren.

In verband met die woorden zegt hij ten slotte, na eene hevi-ge klagt over al de ongeregtigheden der geestelijke heeren (vs. 225):

Dus gaen si vore alse die blinde,
Ende leiden die scape in grote alende,
Alse hen volgen die *leytive*.

Willems, die het gedicht bekend maakte in zijne *Mengelingen*, bl. 45–58, berigt ons – en wij gelooven het gaarne! – dat hij *leytive* “nergens geboekt” vond. Hij houdt het echter voor een Fransch woord, *laitives*, dat *zooglammeren*, *volglammeren* zal beteekenen.

Ik weet niet, of de leden der gemeente over die uitlegging bijster gesticht zouden zijn! Den geestelijke als herder te er-

ZIELIGE ZUIGLAMMETJES BIJ MAERLANT?

kennen, en zelven *schapen* of *kudde* te heeten: ziedaar eene bijbeltaal, die niemand kwetsen zal. Maar *zooglammeren*, *volgzame lammetjes*! Maerlant in allen gevalle was al een heel weerbarstig zooglam, ja mogt veeleer een stootende ram of belhamel heeten, ook toen hij deze woorden schreef; want stoutweg dorst hij het lot beklagen der *ongelukkigen*, die door zulke verblinde herders in jammerlijke ellende worden geleid,

Alse hen volgen die *keytive*.

MITOER

Als een der sprekendste voorbeelden, hoe in Mnl. teksten geen woord of vorm zóó ongerijmd kon voorkomen, of men wist het met een behendigen kunstgreep te verklaren, sta hier *mitoer* aangeteekend. Men las het in den aanhef van Maerlant's *Verkeerden Martijn*, afgedrukt in de *Nieuwe werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* III. 2. bl. 68.

Zullen wij, zegt de dichter ironisch, ons tegen de groote heeren verzetten? Geen ander loon zou ons wachten, dan dat men ons overal wegjoeg. Neen,

Mitoer es smeken ane vaen,
Men wert daer bi geminnet saen.

Verstandig merkte Siegenbeek hierbij aan, dat hij “van *mitoer* niets wist te maken.” Maar die behoedzaamheid viel niet in den smaak van Lulofs. Hij had er wat op gevonden! – “Het is, dunkt mij, klaar genoeg,” roept hij uit (*Handboek*, bl. 78). “*Mitoer* is zaamgetrokken en met Vlaamsche weglating der *h*, *mit hoer*, dat is *met haer*, *huer* of *hen*, namelijk met de groote heeren. Bij *hen*, zegt de dichter, is slechts met *smeken* (*vleijen*) wat aan te vangen.” – Liever dus aan alle grammatica en gezonde uitlegging den bodem ingeslagen, dan eenvoudig te erkennen dat men niet verstaat wat onverstaanbaar is. Hoe kon Dr. De Jager (*Nalezing*, bl. 24) zulk eene verklaring “niet ongelukkig”

BREINBREKER SIMPEL OPGELOST

heeten? Was zij niet te regt door Dr. Jonckbloet (in *De Gids*, 1846, Boekbeoordeelingen. bl. 53) “zinsverdraaijing” en “kako-lijnsch” genoemd?

Maar het geheele *mitoer* was uit de lucht gegrepen! Zelfs in het Zutphensche hs., waaruit Staring zijn afschrift nam, en dat thans op de Acad. Bibl. te Groningen berust, is er geen schijn van te vinden. Er staat, gelijk mij bij onderzoek bleek, zeer duidelijk:

Nutter es smeken ane vaen.

Le Long, in wiens afschrift dezelfde lezing werd gevonden, heeft zich dus een getrouwen kopiist betoond. Waarlijk, hij had niet verdiend, dat men – voor zulk eene gissing! – zijne teregtwijzing versmaadde.

NOSMAL

Alleen *pro memoria* zij hier het befaamde *nosmal* van Bilderdijk vermeld, eene echte weergade van *mitoer*, die hier niet mag ontbreken, ofschoon gelukkig reeds tot de geschiedenis behorende.

Bij het aanhalen der verzen uit Maerlant's *Spiegel Historiae* (sedert gedrukt in D. IV. bl. 72, vs. 57):

... sine tale

Diene laet achter groot *no smal*,

Hine tastet metter tongen al,

las B. bij vergissing de woorden *no smal* aaneen, en ziet, een subst. *nosmal* was ontdekt! Maar hoe dit te verklaren? Het vernuft des dichters schoot ook hier niet te kort. "Nosmal," zegt hij (*Taal- en dichtkundige Verscheidenheden* III. 15), "is *zonde, ondeugd*, van *nooze*, in ons *onnoozel* overig, en verwant met het Latijnsche *nocere* en *noxa*." Nog ontbrak de opheldering van het laatste gedeelte des woords, maar ook deze werd sedert gevonden. In de *Nieuwe werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* IV. 183 werd de uitlegging van B. overgenomen, en daarbij aangemerkt, dat *mal* gelijkstaat met

EEN MISSEER VAN BILDERDIJK (2)

maal, *macula*, en *nosmal* dus letterlijk *zondenvlek* aanduidt! Zoo zijn dan beteekenis en etymologie beide opgespoord! Helaas! wat al vernuft en geleerdheid werd aan ijdele klanken verspild! Danken wij Dr. De Jager, dat hij de dwaling aanwees en stuitte (*Verscheid*. bl. 228).

ORTE

Eigennamen van personen worden niet zelden met gewone naamwoorden verward, en dit kan in verklaringen tot de ongerijmdste misstellingen aanleiding geven. Het mag ons niet bevreemden, dat hetzelfde ook met geographische namen plaats heeft. Ik wil daarvan hier enkele voorbeelden uit de rijmkronijk van Velthem behandelen. Een tweetal vreemd-luidende woorden, die Le Long ons trachtte op te dringen, zal op die wijze verdwijnen, om plaats te maken voor even zoovele bekende eigennamen.

De Hertog van Brabant, zoo lezen wij bl. 145, naar het land des Graven van Luxemburg voortdringende, stuitte op een engen bergpas, die onmogelijk te winnen scheen: één enkel verdediger hadde daar Alexander met zijn geheele leger kunnen tegenhouden,

Want die orte was herde diep
Dwater, dat onder die montaengen liep,
Entie brucge was af tebroken.

Volgens Le Long is *die orte* zooveel als *op deze plaats*: eene verklaring, waarbij wij evenzeer de miskenning van alle grammatica, als het ongehoorde subst. fem. *orte* voor *oord*, *plaats*, voor lief moeten nemen. Gelukkig is noch het een, noch het ander noodig. Bedenkt men, dat hier gesproken wordt van een bergpas in het land van Luik, bij *Hawelge* d. i. *Auwaille* of *Auwille*, eene plaats aan de *Ourthe* gelegen, dan zal men ligt in *Orte* den

VERWARRING IN DE ARDENNEN

naam dezer rivier erkennen. Te regt las dan ook Willems de overeenstemmende verzen van Heelu aldus (vs. 3533):

Want die Orte was fel ende diep,
Die onder die montaenge liep.

Wij zien dan tevens, dat het slepende *Dwater* bij Velthem, als een *putidum glossema*, op rekening van den afschrijver komt.

Elders onthaalt ons Le Long op een subst. *ofennigen*, dat *offentiën*, *beleedigingen* beteekenen zal! Het is op bl. 94, waar verhaald wordt, hoe de twist tusschen de Hertogen van Oostenrijk en Saksen door de tusschenkomst van den Roomsche koning Richard werd bijgelegd. Dat verhaal eindigt met deze woorden:

... Van altemale,
Van talen ende van wedertalen,
Ende van *ofennigen* also vord.

Ik zal mij niet vermoeijen, deze onverstaanbare regels te regt te brengen. Het is duidelijk, dat er ettelijke verzen zijn weggeval-
len, zoodat aan geene verklaring kan worden gedacht. Maar
zóóveel is zeker, dat *ofennigen* ons geen hoofdbreken behoeft
te kosten. In het hs. staat zeer zeker *oseningen*, en dat is niets
anders dan de verbogen naamval van *Oseninc* of *Oesseninc*,
de oude benaming van het land van Ardennen, die bij Velthem,
evenzeer als bij Heelu, meermalen voorkomt. Zie Willems op
Heelu, vs. 2628. Nog op de vorige bladzijde was die naam
genoemd, waar de Markgraaf van Brandenburg – mede als
bemiddelaar in den twist optredende – gezegd had:

... en dade die dinc,
Dat mijn sone van *Oesseninc*
Des hertogen dochter heeft te wive.

Het laat zich dus ligt begrijpen, dat, toen weldra de zoen tot
stand kwam, bij het vele dat er te bespreken viel, ook de naam
van *Oesseninc* te pas kon komen.

De uitvoering van De Vries' levenswerk, het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, vorderde slechts uiterst langzaam: de eerste delen van het *Woordenboek* waren beloofd voor 1862, maar pas in 1864 verscheen de eerste *aflevering* (A-Aanhaling). Met diverse spotprenten tot gevolg.

PINOOS

In het *Spel van Lantsloot*, door Hoffmann von Fallersleben in 't 5e stuk der *Horae Belgicae* medegedeeld, wordt de jonge held door zijne moeder berispt om de liefde, die hij voor de schoone Sandrijn, “so neder een wijf,” had opgevat. Hij regtvaardigt zich met deze woorden (vs. 146):

Och moeder, si heeft so rein een lijf
Ende haer herte es so pinoos
Ende si es van live so gracioos,
Dat ic haer emmer minnen moet.

Vreemd luidt het, als Hoffmann (bl. 35) dit *pinoos* gelijkstelt met het Fr. *épineux*. Is het dan eene aanbeveling van een meisje, eene onweerstaanbare kracht ter opwekking van liefde, dat haar hart zoo doornachtig, zoo stekelig is? Over smaak valt niet te twisten, maar ik voor mij denk er anders over, en acht mij gelukkig, het beeld der schoone Sandrijn in een liefelijker licht te kunnen herstellen. Men zette *pinoos* ter zijde, dat in waarheid niets beteekent (naar de opvatting van Hoffmann zou het althans *spinoos* moeten heeten), en schrijve gerust het vers in dezer voege:

Ende haer herte es so proos.

Preus, het Fr. *preux*, oudtijds in goeden zin genomen, was evenzeer een gewoon epitheton van geprezen jonkvrouwen – fier, edel, grootmoedig – als het gezegd werd van kloeke of

EEN STEKELIGE GELIEFDE VOOR LANTSLOOT?

dappere ridders. Het wisselt, wat den vorm betreft, met *proos*, juist als het rijmwoord *gracieus* met *gracioos*. *Prootsch* staat ook bij Kiliaen opgeteekend.

Deze verbetering berust niet bloot op eene gissing – of-schoon zij ook dan vast genoeg zou staan – maar wordt afdoende bewezen door de collatie van het Brusselsche hs., dat werkelijk *preus* en *gratieus* heeft. Zie *Hor. Belg.* VI. bl. 160, waar Hoffmann wel zijne verkeerde uitlegging had mogen herroepen.

RIMEN

EEN ZELFCORRECTIE VAN DE VRIES

Een werkwoord, in het Middelnederlandsch nog onbekend. In de tegenwoordige beteekenis, als denominatief van *rijm*, is het van jonger dagteekening. Maar nooit heeft het bestaan in den zin van *spreken*, dien de uitgevers [Elco Verwijs en Matthias de Vries zelf – DG] van het 4e Deel van Maerlant's *Spiegel Historiael* er aan toekennen, als zij in de woorden (bl. 173, vs. 97):

Hi sietse rimen ende es in waen

Dat sine emmer willen vaen,

de juiste vertaling meenen te vinden van Vincentius: "*videns illos loqui ad se invicem*." Het is duidelijk, dat er *runen*, fluisteren, gelezen moet worden, gelijk reeds opgemerkt werd door Dr. Jonckbloet, *Nalezing*, bl. 30. Ook Dr. Halbertsma (*Aantt.* bl. 140) heeft te regt die verbetering aangenomen.

SNEEUWE

Een meervoud van het subst. *snee*, ons *sneeuw*, aan te nemen, is een waagstuk dat mij wel wat fors voorkomt. Toch wordt in den *Limborch*, V. 1150, ter eere der dappere ridders Echites en Evax gezegd:

Men soude niet *tusschen twee sneeuwe*
Vinden nieuwer hare gelike.

Hoe die uitdrukking op te vatten? Mr. Van den Bergh erkent dat zij hem niet duidelijk is, maar vraagt gissende: “Is dit tusschen twee winters? al zocht men een geheel jaar lang?” Vernuftig gevonden, zeker: maar toch, meen ik, aan vrij wat zwaarigheid onderhevig. Het meervoud *sneeuwe* is elders geheel onbekend; “van de eene sneeuw tot de andere”, laat zich moeilijk als zinnebeeld van een jaarkring denken, want niet elken winter sneeuwt het, en het vallen der sneeuw, soms bij tusschenpoozen van twee of drie maanden, is in allen gevalle te ongeregeld, om ter aanduiding van een tijdsbestek te dienen.

Een naauwkeurig toezien op de bijstaande woorden doet een nieuw bezwaar ontdekken, maar helpt ons tevens op den weg om alle moeilijkheid te overwinnen. Men lette op het adverbium *nieuwer*. Bij de opvatting, die de uitgever giste, ware dit plaatselijk bijwoord min gepast; men had regt een bijwoord van tijd, *noit* of *nie*, te verwachten. Maar juist dit *nieuwer* waarschuwt ons dus, dat de dichter geene bepaling van tijd, maar van plaats bedoelde. Dit schijnt ook Dr. Halbertsma

gevoeld te hebben, als hij (*Aantt. op Spiegel Historiae* IV, bl. 114) de uitdrukking aldus verklaart: “Men zou nergens tusschen twee sneeuwvlokken huns gelijken vinden; d. i. op geheel de wereld.” Ik moet echter bekennen, dat de zin dezer uitlegging mij niet helder is. Doch waarom tot gedrongen uitleggingen onze toevlugt te nemen? De ware lezing is immers niet verre te zoeken. Met weglating van ééne letter schrijve men:

Men soude niet *tusscen twee seeuwe*
Vinden nieuwer hare gelike.

Seeuwe is de oude meervoudvorm van *zee*, waarvan ook de genit. en dat. sing. *seeuwes*, *seeuwe* luidden. De naam onze *Zeeuwen* getuigt nog heden van den oorspronkelijken vorm des woords. Zoo schreef, om van het meervoud slechts één voorbeeld aan te halen, de auteur van het *Leven van S. Amand*, II. 776:

Seeuwen, fonteynen ende rivieren.

Tusschen twee zeeën, ziedaar eene uitstekende geographische bepaling. Al zocht men van zee tot zee, *nergens* zou men huns gelijke vinden. Men gevoelt, hoe bijzonder in Frankrijk, het land tusschen twee zeeën besloten, die uitdrukking eigenaardig ontstaan kon, om spreekwoordelijk het gansche grondgebied aan te duiden.

Soortgelijke aanwijzingen, om *periphrasticè* te zeggen dat iets nergens gevonden wordt, zijn bij de oude dichters niet ongewoon. Zoo zegt Stoke, sprekende van de kostbare, met edelgesteenten bezette tafel, door Gravin Hildegarde aan het klooster van Egmond geschonken (I. vs. 639):

WAT ZIT ER ONDER DE SNEEUW VERSTOPT?

Want et en es te wanen niet,
Dat al dat ghemene diet,
Dat tusschen der Elven woent enter Seinen,
Ende vanden berghe haer neder al reine
Toter Nort zee al ghemene,
Gheremerden niet die diere stene,
Diemen inde taefle ziet.

En evenzoo heet het in de *Beatrijs*, als de weduwe met ophef gewaagt van de trouwe dienst der kosteres in het nonnenklooster (vs. 610):

Die alle die cloesters dore sochte,
Die staen tusschen Elve ende der Geronde,
Ic wane men niet vinden en conde
Ne ghene die gheesteliker leeft.

Strekken deze aanhalingen, gelijk ik vertrouw, tot voldoende bewijs der voorgestelde verbetering, wij mogen dan gerust het zeggen *tusschen twee sneeuwe* voor afgedaan houden.

TOLEN

Een eenvoudig middel om menige ongerijmdheid weg te nemen, is het bijeenvoegen der deelen van woorden, die bij ongeluk doorgesneden of versnipperd waren. Ook hiervan zagen wij met *Dech* en *Flam* reeds enkele voorbeelden. Nog een derde laat ik hier volgen, wier beschouwing voor onze voorgenomene taalzuivering niet zonder vrucht zal blijven: ik wil hier een woord opruimen, waaraan men ter kwader ure een zelfstandig bestaan heeft opgedrongen, terwijl het niets liever wenschte dan zedig zijne ondergeschikte plaats *à la suite* te bewaren.

Waar Velthem ons de feesten bij het huwelijk van Eduard I beschrijft, leest men in de uitgave, bl. 98:

Alle dage, al acht dage uut,
Was in die stat dmeeste geluut
Van trompen, vedelen ende tambusen;
Si *tolen* harpen; in allen husen
Vander stat was sonderlinge spel.

“*Zy speelden* op harpen,” heet dit bij Le Long, die dus aan een werkwoord *tulen, tuilen*, moet hebben gedacht. Hoe eene vergissing al nieuwe woorden kan scheppen! De dichter had natuurlijk geschreven:

EEN GEHALVEERD MUZIEKINSTRUMENT

Van trompen, vedelen ende tambusen,
Sitolen, harpen;

even als Maerlant in den *Alexander*, fol. 51. d:

Daer was menech trompe langhe,
Vedelen, harpen, symphonien,
Cytolen die wael leren vrien, enz.

Sitole of *citole*, het Fransche *citole*, was een snareninstrument, eene soort van *lier*, vooral bekend om haren zachten en liefelijken klank. Ik kan volstaan met te verwijzen naar Roquefort, I. 262, Raynouard, II. 399, en Hoffmann v. Fallersl., *Horae Belg.* VI. 199.

VRUCKE

Reeds meermalen zagen wij, dat niet ligt een woord zoo blijkbaar misschreven kon zijn, of sommige uitgevers, gewoon alles te verklaren, wisten er nog altijd wat op uit te vinden. Men mag het betreuren, dat ook de verdienstelijke Willems niet zelden tot die fout verviel, en in overijling menige verklaring ter neder schreef, waaraan hij zeker bij eenig nadenken ongaarne het gezag van zijn naam zou hebben verleend. Wij vonden er boven reeds meer bewijzen van, dan ons voor zijne nagedachtenis lief kon zijn, en mogen thans, in het belang eener gewenschte taalzuivering, een nieuw voorbeeld niet onopgemerkt laten, dat hier aan de beurt ligt.

Het is in den *Codex Diplomaticus* achter het 2e Deel der *Bra-bantsche Yeesten*. Daar vindt men op bl. 666 een bevelschrift van Hertogin Johanna van Brabant, in d°. 1 April 1388, strekkende om orde te stellen op het wangedrag harer ambtenaren. In den aanhef van het stuk beklaaft zij zich o. a. aldus:

“dat ooc haren voors. onderseten ende goiden luden, die gherne mit rasten ende mit vreden leven souden, ende hen met bescheide gheneren, grote *vrucke*, forche ende gewout gesciet van alrehande personen die sy niet en weet wie sy sijn.”

De zamenhang waarschuwt ons vrij duidelijk, van het ongehoorde *vrucke* geenerlei uitlegging te beproeven, maar het liever eenvoudig als eene schrijffout aan te merken voor *drucke*; want het was tegen de *verdrukkingen*, waaronder hare onderdanen zuchtten, dat de maatregelen der Hertogin waren gerigt. En deze verbetering wordt tot volkomene zekerheid ge-

ONGEZIENE DRUK BIJ JAN FRANS WILLEMS

bragt, als men op de volgende bladzijde, in een soortgelijk bevelschrift, des anderen daags in het Fransch uitgevaardigd, dezelfde gedachte wedervindt met de woorden:

“que aussi maintes forces, violences et *oppressions* aviènent.”

In het Nederlandsche stuk volgt nog eens: “alsulcdanige *forche* ende *gewout*,” in het Fransche: “tele *forche* et *violence*.” Deze woorden beantwoorden dus aan elkander. Het derde, *oppressions*, was de vertaling van het overblijvende Nederlandsche woord, dat derhalve geen ander dan *drucke* kan geweest zijn.

Het mag dan onze bevreemding wekken, als wij *vrucke* in de aant. verklaard zien door “verwrikking, *luxatio*; van *verrukken*,” en het woord met gelijke uitlegging ook in het gloss. aantreffen. Voorzeker, had Willems de gelegenheid gevonden zijnen arbeid oplettend te herzien, hij zou de eerste geweest zijn om de ware lezing te herstellen, en een woord als *vrucke* – dat met zijne verklaring zich zelf veroordeelt – zonder aarzelen te verwerpen.

Jan Frans Willems (1793–1846), schrijver, filoloog en prominent lid van de Vlaamse Beweging. Hij vertaalde als eerste *Van den vos Reynaerde* (1834).

WEST

DE VEELZIJDIGHEID VAN DE MIDDELEEUSE W

Een laatste voorbeeld uit Velthem. Zekere Jan Van den Eyken – zoo verhaalt hij ons – kreeg onder het dobbelen twist met een zijner gezellen. Zij wisselden eenige woorden, en (bl. 52)

Mettien Jan die *west* verdroech,
Enten genen vor den mont sloech,
Dat hi averecht viel ter neder.

Aldus gaf Le Long de lezing van het hs. getrouw weder. Hij verklaart *die west* door *dit spytige bevel*, denkelyk ziende op het dreigende *swijch stille!* dat onmiddelyk voorafging. Maar noch zulk een woord, noch zulk eene verklaring mogen wij voor lief nemen. Lossen wij veeleer de *w* als *vu* op, want de dichter schreef natuurllyk:

Mettien Jan die *vuest* verdroech,
Enten genen vor den mont sloech,

“Hij hief de *vuist* op en bragt den ander een slag in het aangezicht toe.” Ook het subst. *west*, een verzinsel van Le Long, gaat dan denzelfden weg als zoovele andere dwaze verdichtfels, misstellingen en wanschapene woordvormen, die ik in het bovenstaande uit ons Mnl. taalgebied heb moeten verdrijven.

GERAADPLEEGDE BRONNEN

- Dalen-Oskam, Karina van (2003), 'De idealistische lexicograaf. Matthias de Vries (1820–1892)'. In: Anrooij, Wim van, Dini Hogenelst, Geert Warnar (reds.), *Der vaderen boek. Beoefenaren van de studie der Middelnederlandse letterkunde. Studies voor Frits van Oostrom ter gelegenheid van diens vijftigste verjaardag*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 61–75 en 262–264.
- Vries, Matthias de (1856), *Proeve van Middelnederlandsche taalzuivering. Voorbereidende opmerkingen voor de aanstaande uitgave van een Middelnederlandsch Woordenboek*. Haarlem: A.C. Kruseman.

TAALVORSER IN HART EN NIEREN

Roland de Bonth

Op 15 september 1891 ging de toen 70-jarige Matthias de Vries (1820–1892) met emeritaat. Kort na zijn aftreden als hoogleraar besloot hij uitvoering te geven aan een reeds lang gekoesterd plan: hij wilde een aantal van zijn opstellen over de Nederlandse taalkunde bundelen en opnieuw uitgeven. De voornaamste reden hiervoor was dat die stukken in allerhande tijdschriften en genootschapswerken waren gepubliceerd en daarom met name voor jongere vakgenoten niet goed toegankelijk waren. Hij vond dat deze artikelen in brede kring beschikbaar zouden moeten zijn, ofwel vanwege de gevonden resultaten ofwel vanwege de vorm waarin ze waren gegoten.

Met het tijdrovende uitzoeken en schiften van de talloze kleine artikelen die De Vries over een periode van bijna vier decennia had geschreven, had hij al een begin gemaakt toen de ziekte die hem sinds het voorjaar van 1888 kwelde, zozeer verergerde dat hem dit werk onmogelijk werd gemaakt. Hij zou niet meer opstaan van zijn ziekbed.

Zoon Scato Gocko de Vries (1861–1937) achtte het zijn plicht om het werk dat zijn vader begonnen was te voltooien. Daarbij kon hij gebruikmaken van enige aantekeningen die zijn vader al geschreven had. Maar hij zou het werk niet gemakkelijk tot een goed einde hebben kunnen brengen zonder de adviezen en de steun van drie goede vrienden van zijn vader: dr. A. Kluyver (1858–1938), dr. J.W. Muller (1858–1945) en dr. J. Verdam (1845–1919). Welwillend hebben zij alle taalkundige opstellen doorgenomen die in aanmerking konden komen voor opname in de bundel. Zo zijn zij gezamenlijk gekomen tot een keuze van de voornaamste stukken die Matthias de Vries in de loop van ruim veertig jaar had geschreven en niet voor een breed publiek toegankelijk waren. Scato de Vries achtte het niet doenlijk en ook niet nodig om stukken uit de *Proeve van Middelnederlandsche taalzuivering. Voorbereidende op-*

merkingen voor de aanstaande uitgave van een *Middelnederlandsch Woordenboek* (Haarlem, 1856; zie over dit werk specifiek de bijdrage *Middelnederlandse spookwoorden* hiervoor) of treffende artikelen uit de inmiddels verschenen afleveringen van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* op te nemen; deze werken waren waarschijnlijk al in handen van eenieder die belang stelde in de studie van het Nederlands.

In het najaar van 1894 zag de bundel *Matthias de Vries Verspreide Taalkundige Opstellen, uitgekozen en herdrukt onder toezicht van dr. S.G. de Vries* het licht. Het boek kreeg een bijzonder lovende recensie van Jan te Winkel (1847–1927), enige jaren tevoren benoemd tot hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. Onder de titel ‘Uitgelezen werk van een uitnemend man’ spreekt hij in *De Nederlandsche Spectator* van 10 november 1894 met bewondering over “het kostbaar gedenkteken van een veertigjarigen veroveringstocht op het gebied der taalwetenschap”.

Te Winkel beveelt de opstellen niet zozeer aan om de etymologie van woorden te leren kennen die De Vries aan het licht heeft gebracht, als wel om de juiste methode van wetenschappelijk onderzoek te verrichten: op welke manier heeft hij gezocht en wat heeft hij gevonden. Uiteraard wilde De Vries met zijn stukken licht werpen op onheldere of foute woordverklaringen, maar dat was geen doel op zichzelf. Hij gebruikte de individuele woorden als kapstok om een algemeen taalkundig verschijnsel aan de orde te stellen, zoals assimilatie, betekenisbeperking, volksetymologie en de ontlening van vreemde woorden. Daarin schuilt volgens Te Winkel juist de kracht van De Vries’ stukken.

Maar ook de stijl van De Vries maken zijn bijdragen leeswaardig. Hij wist zijn gedachten uitstekend te verwoorden.

Wat hij schreef was leesbaar, begrijpelijk en boeiend. Zijn stijl kenmerkte zich door geestdrift, opgetogenheid en een geleidelijke betoogtrant. Daardoor zijn de opstellen tegelijkertijd duidelijk en overtuigend, aldus Te Winkel. Voeg daaraan toe dat De Vries' zinnen niet gespeend zijn van enig gevoel van humor, waar we ook na 150 jaar nog zeker om kunnen (glim)lachen.

Een groot deel van de woorden die hier zijn opgenomen, zijn afkomstig uit de bovengenoemde *Verspreide Taalkunde Opstellen*. Dit werk was weliswaar de voornaamste maar zeker niet de enige bron. Het Instituut voor de Nederlandse Taal (INT) is in het bezit van een andere verzamelbundel waarin een taal-liefhebber een groot aantal artikelen en overdrukken van De Vries heeft laten inbinden. Voorin staat een keurige handgeschreven inhoudsopgave met de titels van die stukken en doorgaans de bronnen waaruit ze afkomstig zijn. Ook van die bronnen is voor de selectie hier gebruikgemaakt; de belangrijkste daarvan worden hier kort besproken.

De eerste is het *Archief voor Nederlandsche Taalkunde* van A. de Jager. In de eerste twee delen – gepubliceerd in de jaren 1847–1850 – presenteerde De Vries in twee stukken, die samen meer dan zestig pagina's besloegen, 'Bijdragen tot de Middelnederlandsche taalkennis'. Weliswaar heeft de studie van het Middelnederlands volgens De Vries al grote vorderingen gemaakt, er is nog veel onontgonnen: "In de verklaring van den woordenschat onzer oude taal heerscht nog altijd eene oppervlakkigheid en onvastheid, die verderfelijk is; aan de opheldering der spraakkunst is nog luttel of niets gearbeid" (De Vries 1847–1848: 58). Zolang er nog geen Middelnederlands woordenboek en geen Middelnederlandse spraakkunst bestaan – het kost veel tijd om beide te verwezenlijken – maakt De Vries dankbaar gebruik van de gelegenheid die A. de Jager hem

bood om duistere woorden te verhelderen en onjuiste woordverklaringen uit tekstedities te verbeteren.

Tot het schrijven van een woordenboek en een spraakkunst van het Middelnederlands – waarvoor hij in zijn vrije tijd al jaren de nodige bouwstoffen bijeen had gebracht zou het niet komen. Dat De Vries zijn baan als docent Nederlands en geschiedenis aan het Stedelijk Gymnasium in Leiden verruilde voor een hoogleraarspost in Groningen, zal daarbij een rol hebben gespeeld. Maar met name zijn benoeming tot redacteur van wat later zou uitgroeien tot het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* heeft ervoor gezorgd dat zijn plan niet tot uitvoer kon worden gebracht. Het werk aan dat woordenboek zou de daaropvolgende decennia een groot deel van zijn tijd en aandacht opslokken. Dat heeft ook zijn weerslag gehad op de stukken die hij dan het licht doet zien.

In 1859 verscheen de eerste aflevering van *De Taalgids*, met de ondertitel *Tijdschrift tot uitbreiding van de kennis der Nederlandsche Taal*. De tweekoppige redactie bestond uit de al eerdergenoemde A. de Jager en L.A. te Winkel; die laatste was overigens, net als De Vries, redacteur van het *Woordenboek*. Meer dan zestig pagina's – ongeveer een vijfde deel van de eerste jaargang – werden gevuld met Woordafleidingen, waarin De Vries uitgebreid de herkomst en betekenis van acht woorden besprak.

E. Verwijs en P.J. Cosijn, redacteurs van het in 1870 voor het eerst verschenen tijdschrift *De Taal- en Letterbode*, boden De Vries een nieuw podium voor het publiceren van zijn woordverklaringen. De Vries laat weten verguld te zijn met dit aanbod. Dagelijks biedt zijn lexicografische arbeid aan het *Woordenboek* hem daartoe voldoende stof: “De artikelen, die wij behandelen, geven aanleiding tot allerlei vragen, en nopen niet zelden tot een onderzoek, waarvan de resultaten in het

Woordenboek, – dat, hoe groot ook van omvang, toch altijd maar eene beperkte ruimte heeft – niet behoorlijk uiteengezet, althans niet betoogd kunnen worden” (De Vries 1870a: 34).

Anders dan Scato de Vries voor de *Verspreide Taalkundige Opstellen* hebben wij er hier voor gekozen de woorden niet chronologisch maar in alfabetische volgorde te presenteren. Onder elk woord staat vóór de betekenisomschrijving een jaartal. Dit stemt overeen met het publicatiejaar van de tekst waarin De Vries dat woord besprak. Hierdoor is het eenvoudig in de geraadpleegde literatuur de bibliografische gegevens van de publicatie terug te vinden. Elk woord wordt gevolgd door een korte betekenisomschrijving op basis van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) – of in een enkel geval uit het *Middelnederlandsch Woordenboek* (MNW). Bij de artikelen uit het WNT is vermeld in welk jaar de aflevering met het betreffende woord is uitgekomen. Daaraan valt af te lezen dat de woordstudies van De Vries niet alleen hun weg vonden naar het WNT toen hij daar zelf de scepter zwaaide, ook latere generaties redacteurs deden hun voordeel met het grondige onderzoek dat De Vries had verricht. Bij het onderdeel etymologie van een woord schroomden latere lexicografen niet om – met bronverwijzing – grote of kleine delen uit De Vries’ stukken letterlijk of in parafrase op te nemen. Soms werd voor nadere uitleg van een woord verwezen naar zijn artikelen. Slechts bij twee van de hier besproken woorden lijkt de redactie van het WNT geen gebruik te hebben gemaakt van De Vries’ artikelen. Althans, zijn naam wordt niet expliciet genoemd. Het gaat hier om de woorden *spijkerbalsem* en *slabakken*. Twee keer worden de bevindingen van De Vries’ etymologisch onderzoek in twijfel getrokken. Dat is het geval bij *adellijk* en *tang*.

Bij de selectie hebben we als uitgangspunt genomen dat De Vries' behandeling van het woord interessant moet zijn voor de hedendaagse lezer. Dat kan zijn omdat hij een voor velen onbekende etymologie heeft blootgelegd van een woord of omdat zijn artikel ons inzicht geeft in de wijze waarop De Vries etymologie bedrijft en hoe hij als lexicograaf te werk gaat.

Feitelijk bestaan de besproken lemmata in deze afdeling van dit boekje uit korte of lange samenvattingen van de korte of lange artikelen die De Vries heeft geschreven. Daarbij hebben we niet geschuwd de grote stilist zelf aan het woord te laten. De lijn van het betoog is steeds leidend geweest, wat betekent dat de talrijke citaten die De Vries ter staving van zijn beweringen aanhaalde, niet alle stuk voor stuk overgenomen moesten worden. Eenzelfde lot is de (etymologische) woordenboeken, grammatica's en andere taalkundige studies uit binnen- en buitenland beschoren die hij raadpleegde. Hoewel ze tonen dat De Vries zich niet alleen grondig verdiepte in zijn woordonderzoek, maar ook dat hij zeer goed op de hoogte was van de laatste ontwikkelingen in de taalkunde, vallen ze buiten het bestek van dit boekje.

In het leeuwendeel van de hier gepresenteerde keuze zien we De Vries als taalkundige die van zijn moedertaal het verleden wil ophelderen, het heden wil verklaren en de toekomst wil uitstippelen. Hij stelt zich daarmee voor een reusachtige taak, maar dat doet hij met grote toewijding, want – om hem zelf te citeren – “niets wat de taal raakt mag ons onverschillig zijn” (1869b: 82).

AAL, AALT

“Eene dwaling te herstellen, zoodra men die heeft ingezien, is even nuttig als het mededeelen van iets nieuws, dat men meent gevonden te hebben. En hoe licht kan men in de taalkunde dwalen! Hoe licht mist men het rechte spoor in dien doolhof van dooreenkruisende woorden en vormen, waarin zoo menig valsch flikkerlicht ons verlokt om een verkeerd pad in te slaan. De Redactie van het Nederlandsch Woordenboek, die met zooveel duizenden woorden te doen heeft, weet er van te spreken, hoeveel behoedzaamheid noodig is om vergissingen te voorkomen.”

Al in de eerste aflevering van dat woordenboek is een fout geslopen die De Vries graag wil herroepen. Het woord *aal*, de Vlaamse benaming voor het vocht dat uit koemest sijpelt, is daar gelijkgesteld aan het gotische *alêv*, het Angelsaksische *ealu*, *ealo* en het Oudnoorse *öl*. De redactie meende namelijk dat het woord *aal* oorspronkelijk dik of vet vocht in het algemeen betekende, maar het Vlaamse *aal* heeft met die woorden etymologisch gezien niets van doen. Het woord heeft – zo schrijft De Vries – altijd “zijne eigene en bijzondere onreine beteekenis” gehad. *Aal* is een samentrekking van het oude *adel*, een vorm die het woord in een aantal Duitse dialecten nog altijd heeft.

De redactie heeft zich op een dwaalspoor laten brengen door de bijvorm *aalt*, die in Noord-Nederland te vinden is. De vormen *aal* en *aalt* leken eenzelfde soort paar te vormen als

1879 – ‘VOCHT DAT UIT (KOE)MEST SIJPELT EN OOK ALS MESTSTOF GEBRUIKT WORDT’

(WNT s.v. AAL^{IV} [1882]; vgl. WNT s.v. AALT [1882])

het Angelsaksische *ealu*, *ealo* aan de ene kant en *ealôdh*, *ealâdh* aan de andere kant. Nu blijkt dat *aal* afkomstig is van *adel* en de overeenkomst met de Angelsaksische woorden wegvalt, moet voor de herkomst van *aalt* een andere verklaring worden gegeven.

Ook *aalt* is ontstaan uit *adel*, maar wel op een andere wijze, namelijk door omzetting van de medeklinkers *l* en *d*. De oorspronkelijke vorm van *aalt* moet *aald* geweest zijn. De *d* aan het eind van dat woord werd uitgesproken als een *t* en omdat de collectieve stofnaam *aalt* geen meervoud heeft, kon die *t* zich in de spelling vastzetten.

AALWAARDIG

Elk woord heeft zijn geschiedenis en leeft zijn eigen leven, heeft Jacob Grimm gezegd. De Vries citeert de zin met instemming. Hij was een groot bewonderaar van de Duitse taalkundige en liet zich bij zijn taalkundig onderzoek door dat beginsel leiden:

Dat leven in al zijne trappen van ontwikkeling, in zijn geheele verband met al het overige, aan de hand der geschiedenis te volgen; de waarheid in het verledene niet eigendunkelijk te ontwerpen, maar met behoedzame waarneming na te sporen en te doen herleven: ziedaar de taak van hem, die bij de verklaring der woorden in beteekenis, oorsprong en verwantschap, aan de eischen der wetenschap wil voldoen en tot stellige en blijvende uitkomsten geraken.

De Vries schreef deze woorden in 1855 aan het begin van een uitvoerig artikel over de etymologie van *aalwaardig*. Daarin liet hij aan de hand van talloze voorbeelden zien hoe dit woord – dat sinds de 16e en vooral in de 17e eeuw voorkwam – twee geheel verschillende betekenissen kon hebben.

Wat hebben al die citaten De Vries nu duidelijk gemaakt? Het volgende. Aanvankelijk betekende *aalwaardig* of *aalwarig*, ‘zeer waar’, ‘ernstig’ en ‘goed’. Later kreeg het woord achtereenvolgens de betekenissen ‘eenvoudig’ en ‘dwaas’ – een vergelijkbare ontwikkeling heeft zich voorgedaan bij *simpel*, dat eerst ‘eenvoudig’ en daarna ‘idiot’ betekende. Vervolgens werd *aalwaardig* gebruikt in de zin van ‘onbezonnen’ en in die van ‘gemelijk’.

Om deze betekenisontwikkeling te visualiseren heeft De Vries het volgende schema op laten nemen in zijn artikel:

1855–1856 – ‘ONBEZONNEN, DARTEL,
OVERMOEDIG, MEEST IN TOEPASSING OP
EEN WEELDERIG OF BUITENSPORIG LEVEN,
EN ALTIJD MET EEN BIJDENKBEELD VAN
LICHTZINNIGE DWAASHEID; GEMELIJK,
VERDRIETIG, MISTROOSTIG KNORRIG, MET
EEN BIJDENKBEELD VAN DWAASHEID’

(WNT s.v. AALWAARDIG [1882])

Verrassend voorwaar! Eenzelfde woord heeft *ernst* en *onbezonnenheid*, *waarheid* en *dwaasheid*, *goedheid* en *knorrige gemelijkheid* beteekend! Het is zoo, en de taal is vol van die spelingen; maar juist daarom komt alles aan op onderscheiding van tijd en plaats, op logische juistheid van elken overgang, om uit de schijnbare verwarring van het verledene de werkelijke orde te doen herleven, den gang der ontwikkeling naar waarheid te leeren inzien.

ADELLEK

Inzonderheid waar de zoogenaamde volksetymologie in het spel is, waar het volk op zijne wijze eene uitlegging der woorden verzonnen en onbewust naar die uitlegging de beteekenis verdraaid of de toepassing gewijzigd heeft, moet de taalkenner op zijne hoede wezen.

Deze waarschuwende woorden staan op de eerste bladzijde van de bijdrage die De Vries wijdde aan het bijvoeglijk naamwoord *adellijk*. En dat was niet zonder reden. Zelfs hij had zich door volksetymologie in de luren laten leggen.

In De Vries' tijd – dus in de tweede helft van de negentiende eeuw – was iedereen nog bekend met de uitdrukking *adelijk wild*, dat wil zeggen 'te lang bewaard wild, wild dat op het punt staat tot bederf over te gaan'. Omdat een *adellijk geslacht* een oud geslacht en een *adellijk heer* iemand van een oude familie is, leek het boven elke twijfel verheven dat het hier in alle gevallen om hetzelfde bijvoeglijk naamwoord ging. In het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) zijn beide betekenissen dan ook opgenomen onder hetzelfde lemma *adellijk*. Later zag De Vries in dat hij in dezen gedwaald had: "Het zijn twee verschillende woorden, alleen door volksetymologie dooreengeward". Van *adel*, 'ziekte, bederf' is vermoedelijk het bijvoeglijk naamwoord *adelig* afgeleid. Toen het zelfstandig naamwoord *adel* in die betekenis verdwenen was en *adelig* alleen nog maar voorkwam in combinatie met *wild*, lag het

**1870 – (SCHERTSEND) ‘WAT TE LANG
BEWAARD IS EN OP HET PUNT STAAT TE
BEDERVEN’** (WNT s.v. *ADELLIJK* 3 [1867]; vgl. WNT, Nalezing
van De Vries achter deel 1 (*A-AJUIN*) van het WNT [1882])

voor de hand om een link te leggen met *adellijk*. Het waren immers *adellijke personen* die de jacht in handen hadden. Aanvankelijk sprak men schertsend over *adellijk wild* in plaats van *adelig wild*. “Zoo waren de beide woorden voor het volksbewustzijn geheel dooreengelopen en in elkander versmolten.” Zo gezien zou er wat voor te zeggen om beide betekenissen onder één lemma te behandelen in het woordenboek: “Maar uit een taalkundig oogpunt is het toch beter ze gescheiden te houden, want het blijven altijd twee woorden, van verschillende afkomst en verschillende beteekenis.”

De aflevering van het WNT met het lemma *adellijk* was al gepubliceerd, toen De Vries inzag dat hij in de etymologie ervan gedwaald had. In de Nalezing uit 1882 op het eerste deel van het WNT (*A-Ajuin*) nam hij de gelegenheid te baat zijn dwaling te erkennen en daarbij te verwijzen naar zijn studie in *De Taal- en Letterbode* uit 1870.

AMECHTIG

Het woord *amechtig* laat volgens De Vries duidelijk zien, “dat vooral in de etymologie de schijn bedriegen kan”. Op het eerste oog lijkt de oorsprong zonneklaar. Omdat de *amechtige* sterk hijgt, ligt het voor de hand dat er een relatie bestaat met het woord *adem*. Niets is echter minder waar. Als het woord samengesteld zou zijn uit *adem* en *-achtig*, dan zou een *amechtige* iemand zijn ‘die adem heeft’; het beklemtoonde achtervoegsel *-achtig* duidt namelijk het bezit aan van wat het hoofdwoord uitdrukt. Maar de betekenis van *amechtig* is precies het tegenovergestelde! Aan de hand van voorbeelden uit Middelnederlandse teksten weet De Vries aan te tonen dat de oorspronkelijke betekenis van *amechtig* (of *amachtig*) ‘niet machtig’ is. Daar komt nog eens bij dat het versmelten van de *d* tussen twee klinkers – dus hier van *adem* naar *aem* – een verschijnsel is dat volgens De Vries aan het begin van de 14e eeuw, de periode waaruit de vroegste vindplaatsen van het woord dateren, nog niet bestond.

Vroeger gaf *amechtig* (of *amachtig*) aan dat iemand krachteloos of uitgeput was. Toen het voorvoegsel *a* (‘niet’) in onbruik was geraakt en de samenstellende delen van het woord niet

1859 – ‘MACHTELOOS, AFGEMAT, UITGEPUT,
T.W. DOOR ZWARE INSPANNING EN VER-
MOEIENIS; ADEMLOOS, GEHEEL BUITEN
ADEM, STERK HIJGENDE, T.W. DOOR ZWARE
INSPANNING, VERMOEIENIS, HARTKLOP-
PINGEN OF HEVIGE AANDOENINGEN, DIE
DE BORST BEKLEMMEN’ (WNT S.V. AMECHTIG [1882])

langer werden begrepen, dacht men – in een poging de oorsprong van het woord te doorgronden – onwillekeurig aan het woord *adem*, daarin gesteund door de betekenis van het woord. “Maar de geschiedenis alleen is in staat, het waas af te wisschen, dat in den loop der tijden den natuurlijken glans der woorden benevelt.”

ATERLING

Het woord is aan het eind van de 16e eeuw voor het eerst opgetekend en betekende 'bastaard'. Bij overdracht is daaruit de huidige betekenis ontstaan. Lange tijd was onduidelijk waar het woord *aterling* vandaan kwam. "Men beproefde allerlei gissingen, doch die vonden geen geloof, en men bleef even wijs." Petrus Weiland bijvoorbeeld meende dat *aterling* een samentrekking was van *achterling*, iemand 'die heimlijk ter wereld gekomen is en den echten kinderen achtergesteld wordt'. En Willem Bilderdijk beweerde dat het een verbastering was van *adderling*, een afleiding van *adder*, "als ware 't uitkruipfel, omdat adder een *viviparum* [levendbarend –RdB] is". Het zal duidelijk zijn dat De Vries weinig op heeft met dergelijke fantasierijke etymologieën: "Zulke bloote vermoedens, zonder schijn van bewijs, en met onze klankwetten moeilijk overeen te brengen, hebben niet de minste waarde."

Bijzonder aan het woord *aterling* is volgens De Vries, dat het alleen in het Nederlands voorkomt. In geen enkele andere Germaanse taal heeft hij er tot dusver een spoor van gevonden. En hoewel het er "zoo echt antiek" uitziet, is zijn oudste vindplaats het *Etymologicum Teutonicae Linguae* (1588) van Cornelis Kiliaan.

Omdat het hem was gebleken dat *aterling* vooral in Noord-Holland, het voormalige West-Friesland, werd gebruikt, had bij De Vries het vermoeden postgevat dat er een verband bestond met het Friese *atha*, *atta*, 'vader'. Maar bij nader inzien achtte hij deze verklaring toch niet plausibel genoeg om ze te publiceren. De ware oorsprong van het woord kwam De Vries

1879 – ‘GIFTIGE JONGE HOND;
ONTAARD KIND; ONVERLAAT,
SNOODAARD, ONMENS’

(WNT s.v. ATERLING [1894])

bij toeval op het spoor toen hij in het *Versuch eines bremisch-niedersächsischen Wörterbuchs* (1767–1869) op het lemma *etterling* stuitte.

Is het mogelijk dat het Duitse *etterling* en het Nederlandse *aterling* een gemeenschappelijke oorsprong hebben? De Vries meent de vraag bevestigend te kunnen beantwoorden. De wisseling van de *a* en de *e* vormt in elk geval geen enkel bezwaar; dat verschijnsel doet zich vaker voor bij woorden uit verschillende Germaanse talen.

En hoe zit het dan met de dubbele *t* in *etterling* en de enkele *t* in *aterling*? Ook daarop heeft De Vries een antwoord klaar. Vermoedelijk was *âter* in het Fries de oudste vorm; door de verzwakking van de *a* is dat zowel in het Fries als in het West-Fries *atter* geworden, een vorm die in de middeleeuwen zelfs in Holland werd aangetroffen.

Maar als de oudste Friese vorm *ater* was en die vorm veranderde later in *atter*, hoe kan het dan dat *aterling* niet veranderd is in *atterling*? Het antwoord is simpel: “Men verstond *aterling* niet meer, toen *ater* in *atter* verliep, en zoo bleef het afgeleide woord onveranderd, terwijl het hoofdwoord *atter*

en *etter* werd.” Dit is volgens De Vries een normaal verschijnsel: het heeft zich bijvoorbeeld ook voorgedaan bij *Apeldoorn*. Het woord *apel* ontwikkelde zich al vroeg tot *appel*, maar de plaatsnaam behield de oorspronkelijke vorm *apel*.

Daarmee komt De Vries aan het eind van zijn betoog en hij vat alles nog even kort samen. Het oude Friese woord *aterling* stierf overal uit, behalve in West-Friesland. Aanvankelijk duidde men met dat woord een bitse, giftige hond aan, daarna bijzonderlijk een hond uit het eerste nest – die volgens het volksgeloof giftig was – en vervolgens overdrachtelijk een kind in ontucht verwerkt, een hoerenkind. In de middeleeuwen was het “een vuil scheldwoord in gemeene taal” en daarom is het niet verwonderlijk dat het in geschriften uit die tijd niet wordt aangetroffen. Maar toen *ater* veranderde in *atter* en *etter* kwam *aterling*, “van zijne verwanten gescheiden”, alleen te staan. Wat de eigenlijke betekenis was, wist men toen niet meer. Het woord bleef alleen een hatelijke aanduiding voor een onecht kind, maar de verbondenheid met het ruwe en lage volk was verdwenen. Daardoor kon *aterling* doordringen tot beschaafde kringen en namen schrijvers als Spieghel, Hooft en Bredero het op in hun geschriften als een benaming voor iemand die zijn afkomst onteert.

Ziedaar de lotgevallen van *aterling*; ziedaar hoe het, in vuile straattaal geboren, nu eene eereplaats bekleedt in den dichterslijken stijl. Ook de woorden *habent sua fata*!

FRANSCHÉ TITEL

Aan de volledige titelpagina van een gedrukt boek – met daarop titel, ondertitel, auteur, uitgever, plaats van uitgave en jaar van uitgave – gaat dikwijls een nagenoeg lege pagina vooraf waarop uitsluitend de hoofdtitel van het werk te vinden is. In de boekdrukkerij staat dit verkorte titelblad bekend onder de term *Franse titel*. De Fransen zelf noemen dat titelblad overigens een *faux titre*, de Engelsen *half of bastard title* en de Duitsers *Schmutztitel*.

De Vries vraagt zich nu af waarom het Nederlands hiervoor die eigenaardige benaming *Franse titel* heeft. Zou het gebruik van die halve titelbladen oorspronkelijk een Franse gewoonte zijn die pas later in deze contreien is ingevoerd? Het is aan bibliografen om die vraag te beantwoorden. Aan hem is daar niets over bekend.

Verkeert hij over het ontstaan van het gebruik van Franse titels in onzekerheid, over de term zelf laat De Vries zich met stelligheid uit. Hij is ervan verzekerd “dat althans de naam alleen in schijn naar Frankrijk verwijst, maar in wezenlijkheid zijn ontstaan te danken heeft aan eene schromelijke – hoe-wel zeer verklaarbare – verbastering”. Een ontmoeting met

een Groningse letterzetter bracht hem op het juiste spoor. Toen die hem vroeg of er bij het boekje dat hij voor hem aan het zetten was “*en veurhándsche titel*” behoorde te komen, ging bij De Vries een licht op: “*Fransche titel* bleek niets anders te zijn dan de verminkte uitspraak van het oorspronkelijke *voorhandsche titel*, de titel die voor de hand ligt, die al het overige voorafgaat.”

Op het eerste gezicht lijkt de verandering van *voorhandse* naar *Franse* misschien wat vergezocht, maar dat blijkt bij nadere beschouwing niet het geval te zijn; deze ontwikkeling is stap voor stap regelmatig en een gevolg van de sterke klemtoon die de tweede lettergreep van *voorhands* had.

“Hoe minder men dacht aan den oorsprong des woords en de beide deelen waaruit het bestond, des te sterker moest die klemtoon worden en de beide deelen ook in den klank tot eene eenheid verbinden.” Het gevolg daarvan was dat de eerste lettergreep onbeklemtoond werd: *voorhándsche* begon te klinken als *verhandsche*, *v’rhandsche*. De zwakke *h* kon zich daarbij niet staande houden en ook de ‘tandletter’ *d* legde daarbij het loodje. Zo werd *v’rhandsche* tot *vransche*, *vransche* en daarmee klonk dit woord hetzelfde als de naam van het volk dat tot het eind van de achttiende eeuw bij ons bekend stond als de *Vranschen*. Later is deze “echt Nederlandsche uitspraak” vervangen door die uit het land zelf en begon men *Franschen* en *Frankrijk* te schrijven. Het is logisch dat daar-

1859 – ‘VERKORT TITELBLAD,
WIT BLAD VOORAFGAAND AAN DE
TITELPAGINA MET DAAROP ENKEL
DE BOEKTITEL’ (WNT S.V. FRANSCH, 1 [1920])

mee ook de term *Franse* titel in zwang kwam.

“Eenmaal in dezen vorm gestempeld, behoeft de naam geene verandering meer te duchten. Het is eene te schoone aanbeveling, een *Fransche* titel te wezen! De hoofdtitel mag er jaloersch op zijn! Maar het is niet het eenige voorbeeld, dat zich onder Franschen pronk eene burgerlijk-Hollandsche afkomst verbergt.” Het noemen van voorbeelden laat De Vries helaas achterwege.

HONGERLIJN

“Het woord *hongerlijn* mag wel eens behandeld worden. Over beteekenis, afleiding en geslacht valt het een en ander te zeggen.” Allereerst de betekenis. In de zeventiende eeuw was *hongerlijn* de benaming voor twee verschillende kledingstukken. Jacob Cats gebruikte het om een bepaald soort boerenkleding mee aan te duiden, terwijl Johan van Heemskerck het in zijn *Batavische Arcadia* bezigde voor een sierlijk dameskledingstuk, zoals blijkt uit de volgende zin: “Haar *hongerlyn* was van een gebloemt bleekblauw zatyn, omleyt met een groote silvere kant; den onderrock mede wit”. Met behulp van dit en een ander citaat uit hetzelfde werk komt De Vries tot de vaststelling dat een *hongerlijn* een kledingstuk was dat het gehele bovenlijf en het onderlijf gedeeltelijk bedekte.

Maar, zo voegt hij eraan toe, hij had zich de moeite kunnen besparen om de betekenis “angstvallig” op te maken uit enkele citaten, want het kledingstuk is van elders bekend. En dat brengt hem bij de afleiding van het woord: *hongerlijn* is niets anders dan het Franse *hongreline*, een Hongaars kledingstuk, dat vroeger in Frankrijk en in Nederland werd gedragen. Op basis van twee Franse bronnen komt hij tot de volgende Nederlandse omschrijving: “De *hongerlijn* was dus een kleed met mouwen, om de middel sluitende en in breede panden nederwaarts afhangende: voor de mannen een jas, voor de vrouwen een korte japon.”

1879 – 'KLEDINGSTUK MET MOUWEN
DAT OM HET MIDDEL SLUIT EN IN
BREDE PANDEN NEERWAARTS
AFHANGT' (WNT s.v. HONGERLIJN [1905])

Zoals het kledingstukken vergaat, raakte ook de *hongerlijn* uit de mode. De boeren droegen deze jas in het geheel niet meer, de dames gaven aan het einde van de achttiende eeuw de voorkeur aan een jurk naar Poolse snit: “zij verwisselden de *hongreline* voor de *polonaise*.”

Als laatste gaat De Vries in op het geslacht van *hongerlijn*. Omdat het woord ontleend is aan het Franse *hongreline*, kan en mag het woord volgens hem niet anders dan vrouwelijk zijn. Geheel verwonderlijk is het niet dat men het onzijdig gebruikte. Kennelijk vatte men het woord – door de uitgang *-lijn* – op als een verkleinwoord. Ook de spelling *hongerling*, die De Vries bij de zeventiende-eeuwse schrijver Johan de Brune had aangetroffen, wijst erop dat men niet meer wist waar het woord vandaan kwam. Dit zou betekenen dat de *hongerlijn* toen al geen modieus kledingstuk meer was.

“Tot hoeveel vergissingen kan een woord aanleiding geven, als eenmaal de oorsprong vergeten is!”

KERC- SOKINGHE

Hoewel *kercsokincghe* – in moderne spelling *kerkzoeking* – een merkwaardig woord is, hebben taalkenners en rechtsgeleerden er tot dan toe geen aandacht aan geschonken, schrijft De Vries. In de door hem bestudeerde middeleeuwse ambtelijke stukken – voor het Middelnederlands had De Vries, het is al eerder gezegd, een meer dan gewone belangstelling – had hij het woord meermaals aangetroffen, zoals in een akte uit 1415 van Willem VI aan de bewoners van Texel: “Voirt soe sullen dese voirsz. nye gecoren Scepen ... alle jair by hoiren eede kiezen vier Raidslyuden, alse in elken *Kercsoekinghe* voirn. eenen Raetsman, enz.”

Over de betekenis van het woord behoeft geen twijfel te bestaan. Onder *kerkzoeking* kan niets anders dan een ‘kerkelijk district’ of ‘parochie’ worden verstaan. Maar wat is de etymologie van het woord? De eenvoudigste verklaring zou zijn dat *kerkzoeking* opgevat moet worden als ‘kerkbezoek’ en dat er het grondgebied onder wordt verstaan waarover de kerkelijke visitatie zich uitstreckte. Maar deze uitleg is volgens De Vries niet juist.

Het begrip *kerkzoeking* is vooral in gebruik bij de West-Friezen. Omdat zij nauwverwant zijn aan de Angelsaksen en de Noordse volkeren, ligt een relatie met het Zweedse *sokn* en het Deense *sogn* – de betekenis ervan is ‘kerkelijke gemeente’ – meer voor de hand. Ook de betekenis van het Angelsaksische *soc* of *soen* sluit daarbij aan. Aanvankelijk was de term bij de

1856 – ‘KERKELIJK RECHTSGEBIED, KERSPEL, PAROCHIE’ (MNW S.V. KERCSOEKINGE)

Engelsen in gebruik om het recht aan te duiden dat de vorst aan zijn edellieden gaf om recht te spreken. Bij uitbreiding werd het gebruikt om het gebied aan te duiden waarop dat privilege betrekking had. Hiervan hebben de Engelsen *socman*, *socager* en *socage* afgeleid.

In het Middeleeuws Latijn kende men de term *socagium*. Onder die term verstond men in het feodale systeem oorspronkelijk de verplichting van boeren om in ruil voor landgebruik huur of producten in natura te leveren aan de leenheer die over hen recht sprak. Het gedeelte *soca* (of *socna*) heeft in dit woord betrekking op het rechtsgebied. Dit woord is terug te voeren op het Gotische *sokn-s* of *sokein-s*, van het werkwoord *sokjan*, dat op zijn beurt ontstaan is uit *sakan*, ‘met woorden strijden, pleiten, dingen’. In dat werkwoord ligt ook de oorsprong van ons *zaak* in de zin van ‘rechtszaak’.

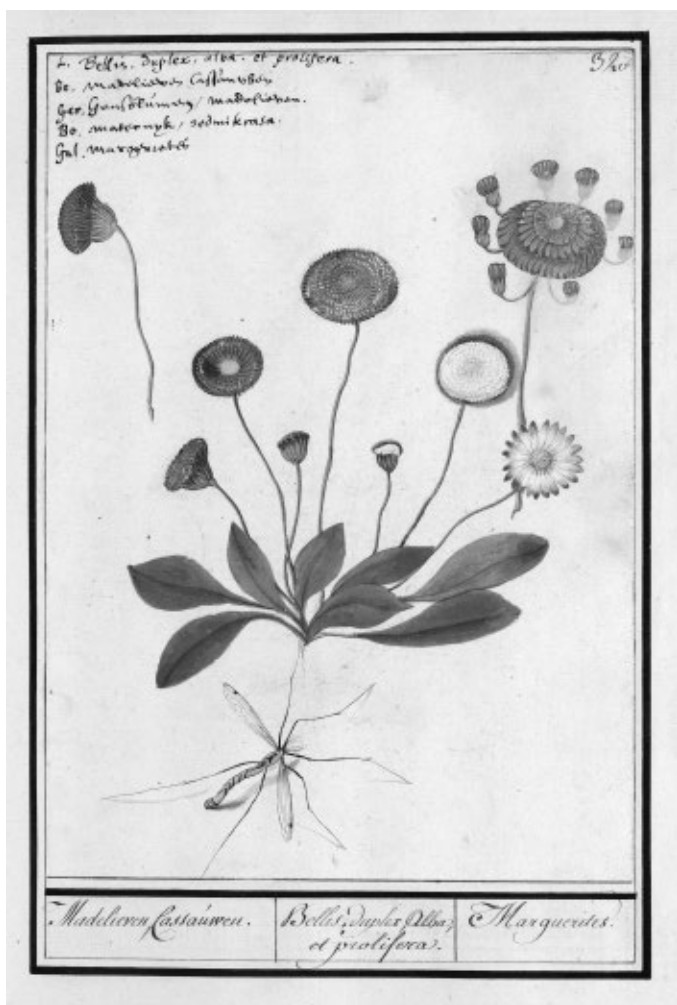
Het werkwoord *sokjan* is wat De Vries noemt “de versterkte active vorm” van *sakan*, zoals ook *voeren* dat is bij *varen*. De betekenis van dit afgeleide werkwoord was dan ook ‘ergens

naar dingen, streven, iets begeren', in één woord 'zoeken'. Het samengestelde Gotische werkwoord *ussokjan* (uitzoeken) wordt in een Gotisch glossarium dan ook verklaard als 'untersuchen, gerichtlicht verhören'. Het zelfstandig naamwoord *sokn-s* kreeg langzamerhand de betekenis van 'gerechtelijk onderzoek'. Op dit woord gaan zowel het Angelsaksische *socn* als het middeleeuws Latijnse *soca* terug, dat in het West-Fries *sokinghe* luidt.

Dit alles doet De Vries besluiten dat *kercsokincghe* aanvankelijk een 'kerkelijk rechtsgebied' aanduidde. Pas later is het – net als in de Noordse talen – overdrachtelijk in gebruik gekomen voor een kerkelijke gemeente of parochie.

Er is nog een reden waarom deze verklaring te verkiezen is boven die van *kerkzoeking* als een 'kerkelijke visitatie'. Ze sluit namelijk goed aan bij de betekenis van het buiten West-Friesland gebruikelijke woord *kerspel*. De eigenlijke vorm daarvan is namelijk *kerkspel*, een samenvoeging van *kerk* en *spel*, dat vroeger 'spraak' betekende – denk aan het Duitse *beispiel* en het Engelse *gospel*, 'godspraak'. Zo blijkt – aldus De Vries – "dat *kerspel* en *kercsokinghe* vrij juist aan elkander beantwoorden en, als gelijksoortige benamingen in verschillende gewesten, elkander wederkeerig ophelderen."

Jacob Verdam lijkt het hiermee niet eens te zijn. Hij geeft als betekenisomschrijving bij *kercsoekinghe* 'kerspel, parochie'. Het woord moet volgens hem verklaard worden uit de omstandigheid, dat de bevolking van het gebied waar het kerkelijk onder valt, de parochiekerk moet bezoeken.

Madelief (*Bellis perennis*) – of kersouw –, door Anselmus Boëtius de Boodt (1550–1632).

K E R S O U W

Het veldbloempje dat wij *madeliefje*, de Fransen *marguerite* en de Engelsen *daisy* noemen, draagt in Vlaanderen de naam *kersouw*, waar het meestal wordt aangetroffen in de verkleinvorm *kersouwken*. Naar de vraag waar deze benaming vandaan komt, is volgens De Vries nog geen diepgravend onderzoek gedaan. Willem Bilderdijk meende dat *kersouw* “verbasd is van *gers-ooge*, dat is *grasbloem*”, maar deze etymologie van de dichter-taalkundige “die niet licht verlegen was om overal wat op te vinden” verwijst De Vries naar het rijk der fabelen.

Maar waar komt de naam dan wel vandaan? De Vries heeft dat uitgebreid onderzocht en hij wil de resultaten van zijn naspeuringen graag delen met zijn lezers, “omdat zij een merkwaardig staaltje oplevert, hoe deerlijk woorden in de volkstaal verbasteren kunnen, wel altijd naar vaste wetten en bepaalde analogieën, maar toch zoo verre afwijkende van hunne oorspronkelijke gedaante, dat men alleen door een geregeld historisch overzicht zich rekenschap kan geven van de vorming, die zij trapsgewijze ondergaan hebben.”

De vorm *kersouw* was al in de zestiende eeuw in zwang als onderdeel van het diminutief *kersouwken*. Zonder de verkleiningsuitgang *-ken* “beet men het woord niet af, maar gaf het den vollen uitgang: *kersouwe*”, met een *e* dus. Een enkele keer komt het woord ook voor met een verdubbeling van de *s* maar voor de etymologie heeft dat geen waarde, aldus De Vries.

1870 – ‘BENAMING VOOR EEN ZEKERE BLOEM EN VOOR DE PLANT WAARAAN DIE BLOEM KOMT; MADELIEFJE’

(WNT s.v. KERSOUW [1924]; vgl. MNW s.v. KERSOUDÉ)

In de middeleeuwen had het woord een enigszins afwijkende spelling, namelijk *kersoude*. Hieruit valt af te leiden dat het zestiende-eeuwse *ouwe* “naar de gewone volksuitspraak” is ontstaan uit een vorm met *oude*. Die bevinding brengt ons nader tot de oorspronkelijke vorm. Voor De Vries staat het als een paal boven water dat *kersoude* een Vlaamse verbastering is van het Oudfranse *cassaude*. Die wisseling tussen *au* en *ou* vindt in Vlaanderen ook plaats in het woord *kersouw* zelf, zoals de spellingvarianten *kersauwkes* en *Kersauwe* laten zien. Ook het toevoegen van de *r* bij vreemde woorden in lettergrepen die niet de klemtoon hebben is “in onze volksspraak” volstrekt niet ongevoelen (denk aan *korpora*al van het Franse *caporal*). Kortom, het is niet boud te beweren dat *kersoude* afkomstig is van *cassaude*.

De enige vraag die dan nog over blijft, is wat de oorsprong van de Franse benaming is. De Vries durft te stellen dat *cassaude* een gewestelijke – vermoedelijk Picardische verbastering is van het Latijnse *consolida*, een van de klassieke be-

namingen voor het madeliefje, maar ook een naam die in zwang was voor planten waaraan bloedstelpende of wondhelende krachten werden toegekend zoals *waalwortel* of *smeerwortel*. Met tal van voorbeelden en op basis van ettelijke grammatica's en woordenboeken toont hij vervolgens op overtuigende wijze aan hoe dat proces van *consolida* naar *cassaude* in Frankrijk is verlopen.

“Vreemde lotgevallen ondergaan de woorden, zoowel in hunne uiterlijke gedaante als in de beteekenis, die hun innerlijk wezen uitmaakt. Als ik vooraf gezegd had: *kersouw* komt van lat. *consolida*, dan had wellicht menig een de schouders opgehaald en spottend aangemerkt, dat de etymologie de kunst is om van alles alles te maken. Nu wij het woord in al zijn vervormingen trap voor trap hebben nagegaan, geloof ik niet dat een deskundige nog twijfelen zal. Alles komt in de woordafleiding aan op historie en analogie.”

Kwispedor met voorstelling van Willem IV (1747),
toegeschreven aan plateelbakkerij De Dissel.

KWISPEDOOR

“De oorsprong van dit woord is nog niet voldoende opgehelderd.” Met deze zin opent De Vries zijn bijdrage over het woord *kwispedoor* in de *Taal- en Letterbode*. Hoewel men het erover eens is dat het woord afkomstig is van het Iberisch schiereiland, heeft tot nu toe niemand de juiste plaats van herkomst, de juiste vorm van het oorspronkelijke woord of de relatie met het Latijnse woord aan kunnen geven.

De afleiding van het woord die Bilderdijk in zijn *Geslachtlijst der Nederduitsche naamwoorden* (1822) had gegeven, kon niet rekenen op de steun van De Vries. Bilderdijk meende dat *kwispedoor* was afgeleid van het Nederlandse werkwoord *kwispen*, dat ‘slijm opgeven’ en ook ‘slijm met de mond uitspatten’ betekende, waaraan “uit spotzucht” de Spaanse uitgang *-dor* geplakt was; het waren – aldus Bilderdijk – immers de Spanjaarden die het roken van tabak in de Nederlanden hebben geïntroduceerd. Een kwispedoor was dus eigenlijk een *kwisper* of *kwijler* en werd bij uitbreiding ook gebruikt voor het potje waarin gespuwd werd. Het grootste probleem van deze verklaring is dat het werkwoord *kwispen* in de betekenis ‘kwijlen’ – naar De Vries’ beste weten – niet voorkomt maar is ontsproten aan de vindingrijke geest van de dichter-taalkundige.

Hoe zit het dan wel? *Kwispedoor* heeft geen Spaanse oorsprong – zoals de taalkundige Petrus Weiland stelde – maar vindt zijn wortels in Portugal. Voor het spuwbakje waren

1870 – ‘SPUWBAKJE’

(WNT s.v. KWISPEDOOR [1911])

daar twee woorden in gebruik: het aan het Spaans ontleende *cuspidaira* en het Portugese woord *cuspidor*. Beide zijn afleidingen van het werkwoord *cuspir*, ‘spuwen’ – in het Spaans *escupir* – ontleend aan het Latijnse werkwoord *conspuere*.

Toen *cuspidor* in het Nederlands werd overgenomen, onderging de eerste lettergreep een bijzondere verandering: *cus* werd vervangen door *kwis*. Nu is het op zich niet vreemd dat de *u* en *wi* met elkaar van plaats wisselen en De Vries geeft daarvan dan ook verschillende voorbeelden. Dat wij van *cuspidor* geen *kuspedoor* of *koespedoor* hebben gemaakt, schrijft hij toe aan het ontbreken van de lettercombinatie *uspe* of *oespe* in het Nederlands. “Bij het overbrengen van het vreemde woord in Hollandschen vorm vermeed men onwillekeurig eene klankverbinding, die in den Hollandschen tongslag niet paste, en verving *uspe* door het nauwverwante *wispe*, waaraan men door *wispelen* en *kwispelen* vanouds gewend was.”

LABBERDAAN

Er wordt geklaagd, zo schrijft De Vries in 1870, dat het *Woor-denboek (der Nederlandsche Taal)* zo langzaam vordert [er waren in de periode 1864–1870 inderdaad slechts negen afleveringen verschenen en men was daarbij niet verder gekomen dan het lemma *afsluiten* – RdB]. Hij geeft toe dat het ondanks het noeste werk van de redactie niet snel gaat, maar dat kan ook niet anders als je zorgvuldig te werk wil gaan.

Voor al de etymologie kost veel tijd, en die behoort toch met alle zorg behandeld te worden, omdat zij de grond der woordverklaring is. Neem het artikel *Abberdaan*. De aanhalingen niet medegerekend, telt het nog geen zes regels. Maar het zesvoudig aantal uren is niet voldoende geweest, om met vertrouwen die woorden te durven schrijven: “Zie de afleiding bij *Labberdaan*”. Met die woorden werd eene vraag beslist, wier beantwoording veel hoofdbreken gekost heeft.

Er bestaan van het woord twee vormen: *abberdaan*, dat vroeger gebruikelijker was, en het in De Vries’ tijd gewone *labberdaan*. Wat is nu de herkomst van dit woord? Het beantwoorden van die vraag heeft De Vries vele uren gekost maar die moeite was het hem waard omdat hij erin geslaagd is met een zeer waarschijnlijke etymologie voor de dag te komen.

Over het algemeen is men van mening – aldus De Vries – dat *abberdaan* (of *aberdaan*) als de echte vorm beschouwd moet worden. Het woord komt voor in het Engels (*haberdine*) en was vroeger ook in het Frans bekend (*abordean* en *habordean*). De gezouten kabeljauw die ermee aangeduid wordt, zou zijn naam ontleend hebben aan de Schotse stad *Aberdeen*.

1870 – ‘GEZOUTEN KABELJAUW, STOKVIS’ (WNT s.v. LABBERDAAN [1911]; vgl. WNT

s.v. ABBERDAAN [1866] en MNW s.v. HABOURDAEN)

Duitse etymologen achtten die verklaring onaannemelijk en De Vries geeft met vier argumenten aan waarom hij die twijfel gerechtvaardigd acht:

- 1 “*Aberdeen* is noch de eerste, noch de voornaamste plaats geweest, die de kabeljauwvangst dreef of de zoutevisch toebereidde.
- 2 Indien de naam van *Aberdeen* afkomstig ware, dan zou het Engelsche *haberdine* moeilijk te verklaren zijn.
- 3 Het Fransche *abordean* is met *Aberdeen* niet wel overeen te brengen.
- 4 Indien al uit *Aberdeen* ons *abberdaan* had kunnen ontstaan – iets dat op zich zelf niet onmogelijk zou wezen –, dan zou de bijvorm *labberdaan* nog onverklaard blijven.”

Als *Aberdeen* niet de oorsprong is van het woord *abberdaan*, wat is dan wel de etymologie ervan? De Vries vindt het niet gewaagd om te veronderstellen dat de naam van gezouten kabeljauw afkomstig is van de vissers die de kabeljauw als eersten hebben ingezouten. En hij acht het evenmin onwaarschijnlijk dat dit inzouten voor het eerst geschiedde door vissers die ver van huis op kabeljauw gingen vissen. Als zij vlak

bij de kust zouden vissen, hadden ze hun vangst namelijk als verse vis op de markt kunnen zetten.

De vraag die nu rijst, is wie de eersten zijn geweest die op kabeljauw hebben gevestigd in verre viswateren, met name in de buurt van Newfoundland waar die vis in overvloed werd gevonden. Dat blijken de bewoners van de Baskische provincie Labourd in het zuidwesten van Frankrijk te zijn geweest, waarvan de hoofdstad Bayonne – vroeger Lapurdum – is.

De Vries denkt nu dat de vissers van Bayonne en omstreken de gezouten kabeljauw mee naar huis namen en dat die vervolgens vanuit de provincie Labourd naar andere plaatsen werd geëxporteerd. De naam *labourdan* – van het Latijnse *piscis Lapurdanus* of het Franse *poisson du Labourd* – verspreidde zich via kooplieden uit Bretagne en Normandië over heel Frankrijk. Omdat de letter *l* opgevat werd als lidwoord – *l'abourdan* – kon de *l*-loze vorm *abo(u)rdan* ontstaan. Met een geaspireerde *h* aan het begin van dat woord – niet ongevoelen in de kustprovincies – ontstond daaruit *habordan*, waarvan de Engelsen *haberdine* vormden. Daarmee is het raadsel van het naast elkaar voorkomen van de vormen *abberdaan* en *labberdaan* volgens De Vries opgelost:

De Vlaamsche en Hollandsche kooplieden, die de zoutevisch uit de havens van Bretagne en Normandije kregen, leerden ze kennen als *abordan*, en zeiden *aberdaan*, *abberdaan*. Maar zij, die ze rechtstreeks van Bayonne haalden of met de Baskische visschers op zee in aanraking kwamen, hoorden ze *labourdan* noemen, en zeiden dus *laberdaan*, *labberdaan*. Beide vormen bleven naast elkander in gebruik. Weldra vergat men den oorsprong des woords, en nu werd het moeilijk te bepalen, aan welken vorm men de voorkeur moest geven.

NEEFJE

“Ieder kent die lastige mugjes, die ons in den zomer zoo plagen kunnen, en die men *neeffjes* pleegt te noemen. Het woord is meest gewoon in de noordelijke en oostelijke gewesten, maar toch ook elders niet vreemd.” De naam heeft aanleiding gegeven tot tal van grapjes. Sommigen zeiden dat het woord *neeffjes* schertsend bedoeld is: het zou geïnspireerd zijn op het gedrag van neven die – met het oog op een erfenis – ongevraagd op bezoek gingen bij een rijke oom. Anderen meenden dat het sloeg op *neeffjes* die oomlief kwamen uitzuigen en weer anderen wezen op de overeenkomst met het Frans waar zowel de beestjes als de neeffjes *cousins* heten.

De overeenkomst is zeker opmerkelijk, een grappig spel van het toeval. Want toeval is het, en niets meer. De onverbiddelijke taalstudie schuift al dergelijke geestigheden op zijde. Het ééne *cousin* heeft niets met het andere, en *neeffje* niets met *neef* te maken. Maar zoo wij eene aardige speling verliezen, wij winnen iets van hoogere waarde, door in *neeffje* een overoud woord te herkennen, met Grieksche, Latijnsche en Slavische verwanten.

Voordat De Vries ingaat op het woord *neeffje* toont hij met behulp van de ‘Romaansche etymologie’ aan dat de Franse

woorden *cousin*, ‘neef’, en *cousin*, ‘mugje’ woorden van geheel verschillende oorsprong zijn. In de betekenis ‘neef’ heeft het woord *cousin* zich uit het Latijnse *consobrinus* – in de volkstaal *consorinus* – via de tussenvormen *consrinus*, *cosrinus* en later *cossinus*, *cosinus* ontwikkeld. In de betekenis ‘mugje’ daarentegen is *cousin* afkomstig van het Latijnse *culicinus* – de verkleinvorm van *culex* – dat zich ontwikkelde tot *culcinus*; in het Frans ontwikkelde dat woord zich tot *coulcin*, *coucín* en uiteindelijk *cousin*.

Ontmoeten nu de beide woorden elkander in toevallige gelijkheid van klank, in oorsprong staan zij tamelijk ver van elkaar af: het eene van *culex*, het andere van *soror*!

Maar dan het woord *neeffe*. Hoe is die betekenis te verklaren? De Vries merkt eerst op dat deze naam ook in Duitsland in gebruik is, al is het voor een ander insect. In Neder-Hessen noemen ze bladluizen in de volksspraak namelijk *neffen*. Dit sterkt De Vries in het vermoeden dat *neeffe* geen verwijzing is naar een bloedverwant maar dat er sprake is van “een oud Germaansch grondwoord”.

Dit vermoeden werd voor De Vries zekerheid toen hij zijn onderzoek uitbreidde naar andere talen, zoals het Oudgrieks (κνίψ [*knips*], gen. κνιπός [*knipos*], en σκνίψ [*sknips*], gen. σκνιπός [*sknipos*] en σκνιφός [*sknifos*] en het Latijn (*cinifes*, *ciniphes*, *cinypes* en *scinifes*).

1879 – ‘SOORT VAN KLEINE MUG’

(WNT s.v. NEEFJE [1911])

In de Oudkerkslavische Bijbelvertaling wordt de *mug* in Mattheus 23:24 een *sknipa* genoemd, een vorm die grote gelijkenis vertoont met het Oudgrieks. Tot zijn spijt is deze passage in de Gotische bijbelvertaling van Wulfilā niet overgeleverd, maar De Vries durft er zijn hand voor in het vuur te steken dat *mug* in de Germaanse talen *hnifa*, *knif* moet zijn geweest. Uit deze twee vormen zijn vervolgens *neve* en *neef* voortgevloeid. Deze woorden gaan dus terug op het Grieks en het Latijn; van een etymologische relatie tussen *neeffe* als insect en als bloedverwant is volstrekt geen sprake.

OPRIL

“Een nieuw voorbeeld, hoe voorzichtig de etymoloog behoort te wezen, om zich niet door den schijn te laten verlokken.” Met deze vermaning opent De Vries zijn bijdrage over *opril*.

Opril is een bekende term in de versterkingskunst, waarvoor de Fransen *rampe*, de Engelsen *ramp* en de Duitsers *auf-fahrt* bezigen. Onder het begrip wordt verstaan ‘een hellend oplopende weg, die tegen een aarden dijk of wal gelegd wordt, waarlangs mensen, paarden, voertuigen en vuurmonden de kruin of walgang kunnen bereiken’.

De herkomst van het tweede deel van het woord loopt misschien niet direct in het oog, maar dat het eerste deel – gelet op de bovenstaande betekenisomschrijving – samenhangt met het voorzetsel *op* lijkt boven elke twijfel verheven. Maar hoe valt het dan te verklaren dat men vooral in het Vlaams ook vaak de uitspraak *april* tegenkomt?

Het antwoord op die vraag vindt De Vries in het Frans. Tegenwoordig duiden de Fransen een hellend vlak aan met het woord *rampe*, maar de oude naam daarvoor was *appareille*. Het is een oude bijvorm van *appareil*, afgeleid van het werkwoord *appareiller*. Aan de oorsprong van *appareiller* lag *pareil*, uit het Latijnse *pariculus*, een verkleinvorm van *par*. Met de *appareille* van een dijk bedoelde men eigenlijk de aanleg van een dijk, meer bijzonder de aanleg van de helling die eraan gegeven werd. Later kreeg het woord bij uitbreiding ook de betekenis van de helling zelf.

Hoe *opril* is ontstaan uit *appareille* vat De Vries samen in één zin: “*Appareille* verbasterde in onze volksspraak tot *appa-*

1870 – ‘HELLEND OPLOPENDE
WEG OM HET BOVENSTAANDE DEEL
VAN EEN DIJK, EEN VERSCHANSING,
ENZ. TE BEREIKEN; OPRIT’

(WNT s.v. OPRIL [1903]; vgl. WNT s.v. APRIL¹ [1891])

relle, apparèl, aprel, april, waaruit vervolgens *oprel* en het thans gewone *opril* ontstonden, omdat men bij eene *oploopende* helling natuurlijk aan het voorzetsel *op* dacht!”

In de bouwstoffen voor het Woordenboek trof De Vries – nota bene van een doorgaans betrouwbare medewerker – het woord *afril* aan. Het werd omschreven als ‘een hellend spoor dat van boven naar beneden loopt’ en het tegenovergestelde was van *opril*. Deze curieuze én onjuiste aantekening laat zien dat een lexicograaf altijd kritisch moet blijven kijken naar woorden voordat hij ze als echt erkent, want de volksetymologie wil namelijk aan ieder onbegrepen woord hoe dan ook een passende en begrijpelijke betekenis toekennen.

Hoe zeer het woord *opril* ook is verbasterd, het is op natuurlijke wijze ontstaan en daarom is het opgenomen in het Woordenboek. Het zal duidelijk zijn, zegt De Vries, dat daar bij *afril* geen sprake van kan zijn. “Voor zulke misbakjes, door onkundigen verzonnen, dient de deur gesloten te zijn.”

POOT, POTIG

Toen De Vries in 1843 een teksteditie publiceerde van P.C. Hoofts *Warenar* had hij bij het vers “Of wilje dat ik je voort de *poot* in slae?” geen opmerking gemaakt bij het woord *poot*. Kennelijk – zo blikt hij terug – had hij het indertijd verward met het hedendaagse woord *poot*, ‘been’. Dat zijn aanname onjuist was, had hij eigenlijk al kunnen zien aan het werkwoord *inslaan*: “Men slaat iemand de beenen stuk, maar wat men *inslaat*, dat is alleen het *hoofd*.”

Hooft heeft *poot* dus gebruikt in de zin van ‘kop’. In die betekenis staat het woord *poot* nog altijd – aldus De Vries – in het West-Fries bekend. En omdat de Amsterdamse taal tal van West-Friese elementen vertoonde, wekt het geen bevreemding dat Hooft het gebruikte. Een andere Amsterdammer, Lodewijk Meyer, verklaarde het woord *poot* in zijn *Woordenschat* (1654) dan ook uitdrukkelijk door ‘hoofd, kop’. Overigens heeft De Vries *poot* in deze betekenis alleen aangetroffen in de noordelijke Germaanse talen (Fries, Oudengels en Zweeds).

Belangrijke vraag is nog hoe het woord *poot* aan de betekenis ‘schedel’ of ‘hoofd’ is gekomen. Daarover bestaat bij De Vries geen twijfel:

Evenals Lat. *testa*, een steenen pot, in het Italiaansch en Fransch de gewone benaming van het *hoofd* werd; evenals wij van *kop* en van hersen*pan* spreken, omdat men den gebogen schedel wegens de overeenkomst in vorm met een *pot*, *kop* of *pan* vergeleek: evenzoo is *poot* (*pota*, *potte*, *pottå*) blijkbaar een bijvorm van *pot*.

1881 – ‘HOOFD, VOORHOOFD’
(WNT s.v. *POOT*^{III} [1936]), ‘KOPPIG,
HOOFDIG; GESPIERD, KRACHTIG,
FLINK, STOER’ (WNT s.v. *POOTIG* [1936])

Na het bovenstaande wordt ook meteen duidelijk dat toen Hooft in zijn *Nederlandsche Historien* Anna van Saksen bestempelde als “een wyf *pootigh* uit der maate”, hij bedoelde dat zij een bijzonder ‘koppige’ of ‘eigenzinnige’ vrouw was.

In de spelling wenst De Vries onderscheid te maken tussen *pootig*, met de scherplange *o*, als afleiding van *poot* (‘been’), en het oudere woord *potig*, met de zachtlange *o*, als afleiding van *pot* of *poot* (‘schedel, hoofd’). Overigens vraagt De Vries zich af of de beide woorden misschien meer met elkaar te maken hebben dan men op grond van oppervlakkige vergelijking zou denken:

Sprak men eertijds van een *potig* wijf, waar men een *koppig* vrouwspersoon bedoelde, in lateren tijd begreep men wellicht die uitdrukking niet meer, bracht ze onwillekeurig met ons *poot* in verband en hechtte er nu de beteekenis van *sterk* aan. Het zou mij niet verwonderen, dat ons geheele *pootig* op die wijze – bij metamorfose – uit het oude *potig* ontstaan was.

REIKHALZEN

“Er schuilt in dit woord eene kleine etymologische zwarigheid”, stelt De Vries aan het begin van zijn artikel over *reikhalzen*. Op het eerste gezicht lijkt *reikhalzen* op dezelfde wijze gevormd te zijn als *knipogen*, *klapwieken*, *schoorvoeten*, *sleepvoeten* en *trekkebenen*. Het zijn alle werkwoorden waarbij het eerste deel afkomstig is van een werkwoord en het tweede deel verwijst naar een lichaamsdeel.

Het probleem is dat de normale betekenis van *reiken* hier niet van toepassing kan zijn: “men bedoelt niet *iemand den hals aanreiken*, noch *zich uitstrekken met den hals*”. Wat men bedoelt met *reikhalzen* is dat men de hals *rekt* of *uitrekt* om zo dicht mogelijk bij iets begeerlijks te komen. Figuurlijk wordt het dan gebruikt om een hevig verlangen uit te drukken.

De Vries wijst erop dat er voorheen daadwerkelijk een werkwoord *rekhalzen* heeft bestaan. Hij staft dat met een voorbeeld uit het werk van Vondel, bij wie *rekhalzen* in eigenlijke maar ook in overdrachtelijke zin werd aangetroffen.

De kans dat het werkwoord *reikhalzen* zich onafhankelijk van *rekhalzen* heeft gevormd, acht De Vries niet waarschijnlijk. Als *reikhalzen* inderdaad een andere oorsprong had, dan zou de figuurlijke betekenis die het heeft, moeten zijn voorafgegaan door een letterlijke. En daarvan kan – zoals hierboven uiteengezet is – geen sprake zijn.

De Vries vermoedt dat bij de verwarring volksetymologie een rol heeft gespeeld. Eerst werd *rekhalzen* letterlijk gebruikt,

1879 – ‘DE HALS UITSTREKKEN, UITZIEÏEN; VURIG VERLANGEN, HUNKEREN’

(WNT S.V. REIKHALZEN [1956])

vervolgens figuurlijk toegepast. Omdat de taalgebruiker bij de overdrachtelijke betekenis dacht aan iets waar men naar *reikt*, begon de bijgedachte aan *reiken* te overheersen. Tegen het eind van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw heeft *reikhalzen* het woord *rekhalzen* verdrongen.

Aan het slot van zijn stuk vraagt De Vries zich af of *reikhalzen* vervangen zou moeten worden door de oorspronkelijke vorm *rekhalzen*, nu we weten dat *reikhalzen* etymologisch gezien een onjuiste vorm is. Dat gaat hem te ver. Het liefst zou hij beide werkwoorden naast elkaar gebruiken: *rekhalzen* in letterlijke zin, *reikhalzen* in figuurlijke zin: “Waarlijk, *rekhalzen* is een te schilderachtig woord, om het niet te behouden, nu het eenmaal ons wettig eigendom is.”

SLABBAKKEN

“Onder de woorden, die mij altijd als *cruces interpretum* [moeilijk te interpreteren woorden – RdB] zijn voorgekomen, behoren vooral de beide gemeenzame, maar aan elken Nederlander bekende werkwoorden *soebatten* en *slabbakken*”, schrijft De Vries. Aan het werkwoord *soebatten* ‘bedelen, smeken’ schenkt hij geen aandacht, wel gaat hij in op de oorsprong van *slabbakken*, ‘luieren, lanterfantent’.

Het eerste deel van het woord zorgt voor weinig problemen, dat is het bijvoeglijk naamwoord *slap*. Maar lastiger is het een verklaring te geven voor het tweede deel van het woord. De Vries is de oorsprong daarvan op het spoor gekomen door de verandering van de klemtoon. Normaal gesproken ligt de klemtoon duidelijk op de tweede lettergreep: *slabbákken*, maar toen hij op een dag een van zijn Groningse vrienden hoorde spreken van *sláppakken* werd het hem duidelijk: “Het is niets anders dan *slap-hakken*, met slappe hakken lopen, en dus kwalijk voortgaan, strompelen of sukkelen [...]: men gevoelt, hoe schilderachtig het beeld is, aan de slappe hakken van den strompelenden sukkelaar ontleend.”

Dat de betekenis van een woord onduidelijk wordt als de vorm van een woord verandert, is een natuurlijk proces. “Zoodra de natie het bewustzijn van de ware kracht der woorden verliest, ziet men veelal den klemtoon verlopen.” Andere voorbeelden waarbij dat speelt zijn *óorlof*, *óorlog*, *ellénde*, *hagedís* en *madelief*. Het accent op juist die lettergrepen laat volgens De Vries duidelijk zien dat het volk die woorden niet meer ten volle verstaat.

De oorspronkelijke vorm *sláphakken* werd zo “met wegsmelting der vluchtige *h*, allengs tot *slappákken* verminkt”. Door

1859 – ‘VERSLAPPEN, VERFLAUWEN’

(WNT S.V. SLABAKKEN [1927])

de sterke klemtoon op de *a* in de tweede lettergreep ging de scherpe lipletter *p* over in een *b*: “De verbastering van *sláphakken* in *slabbákken* werd alleen bewerkt door het verloop van den klemtoon, die te regt de polsslag van het gezonde leven der taal is genoemd.”

Slabbakken is één van die woorden waarin “zedelijke hoedanigheden of handelingen” naar de gelijkenis van lichaamsdelen worden afgeschilderd. Benen en voeten spelen daarbij een belangrijke rol: uitdrukkingen als ‘een euvel blijft *mank* gaan’, ‘op twee gedachten *hinken*’, ‘schoorvoetend handelen’, ‘zich op de *tenen* laten trappen’ en ‘zich op de *been* houden’ laten dat duidelijk zien.

Ik acht het voor taal en stijl wenschelijk, dat wij in spreken en schrijven den echten vorm des woords terugroepen, den ontzielden klank in zijne oorspronkelijke levenskracht herstellen.

Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* verwijst bij het lemma *slabakken* niet expliciet naar dit artikel van De Vries waarin hij zijn etymologisch onderzoek uiteenzet. Misschien was het uit 1859 daterende stuk aan de aandacht van de redactie ontsnapt omdat het niet herdrukt was in de *Verspreide Taalkundige Opstellen* (1894). Hoe dit ook zij, de redactie acht het waarschijnlijk dat het werkwoord onder invloed van *slap* is afgeleid van *slakken*. Een relatie met het Pruisische *schlabak* (‘deugniet’) zou echter ook mogelijk zijn, waarbij het Groningse *slap-hakke* (‘bengel’) in betekenis dan zou kunnen aansluiten.

SPIJKERBALSEM

Aan het begin van de negentiende eeuw was in bijna elk huishouden *spijkerbalsem* te vinden als een probaat middel voor allerlei kwetsuren. Waaraan ontleende die balsem zijn naam? Voor zover De Vries bekend is, heeft nog nooit iemand iets over de oorsprong van dat woord geschreven. Wel heeft hij mensen horen zeggen dat het woord eigenlijk als *spijkbalsem* zou moeten worden uitgesproken. Vermoedelijk dachten zij daarbij aan *spijkolie*, die gemaakt werd uit een soort lavendel, de *Lavandula Spica*. Anderen meenden dat het woord een verbastering was van *specerijbalsem*, naar de kruiden waarmee de zalf wordt bereid.

Fantasierijke etymologen zouden misschien met nog andere verklaringen voor de dag kunnen komen, maar De Vries raadt hen af zich met deze vruchteloze naspeuringen in te laten. De oorsprong van de naam ligt namelijk meer voor de hand dan men vermoedt: “De *spijkerbalsem* is dood-eenvoudig zoo genoemd naar den fabrikant, die het middel vervaardigde, en die JAN SPIJKER heette.” Dat was De Vries gebleken toen hij per toeval in de *Oprechte Nationaale Courant* van 29 maart 1798 een advertentie zag waarin dat vermeld stond.

1870 – ‘ZALF IN DE 18E EEUW DOOR JAN
SPIJKER IN DE HANDEL GEBRACHT,
TERPENTIJNZALF’ (WNT s.v. SPIJKERBALSEM [1934])

Woorden, aan eigennamen ontleend, kunnen den taalvorsch-
er, die er niet op verdacht is, vrij wat nutteloos hoofdbreken kos-
ten. Het is daarom goed ze bekend te maken, wanneer men ze
bij toeval vindt.

Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* vermeldt bij het
lemma *spijkerbalsem* dezelfde etymologie als De Vries, maar
een expliciete verwijzing naar het artikel dat hij over de her-
komst van het woord had geschreven, ontbreekt op die plaats.

TANG

“Een boosaardig wijf wordt in de wandeling *een tang van een wijf* genoemd. Die naam klinkt vreemd, want welk verband is er tusschen eene vrouw en zulk een ijzeren gereedschap?” De Vries kon daar geen bevredigend antwoord op geven maar zijn vriend Willem Pluygers, hoogleraar aan en bibliothecaris van de Leidse universiteit, wees hem erop dat men vroeger niet zelden *seetang* of *zeetang* hoorde zeggen. Pluygers sprak het vermoeden uit dat het woord van Java tot ons gekomen was: het zou een Maleise verbastering zijn van het woord *satan*. Daarop toog De Vries naar de Leidse hoogleraar P.J. Veth, een groot kenner van Nederlands-Indië. Die vertelde hem dat *satan* in het Maleis en in het Javaans *sêtan* of *seitan* genoemd wordt, maar – zo voegde Veth eraan toe – het is heel wel mogelijk dat de vormen *seetang* en *zeetang* Europese verbasteringen zijn. Omdat het Maleis tal van woorden kent die uitgaan op *ng*, geven de Europeanen die klank namelijk ook aan woorden die de Maleiers met een *n* op het eind schrijven. In plaats van de correcte schrijfwijze *kojan* (een bepaalde inhoudsmaat) komt men dan ook vaak *kojang* tegen.

Met deze woorden van Veth stelt De Vries zich tevreden en dat brengt hem tot het volgende antwoord op de gestelde vraag: “De gewone uitdrukking *een satan van een wijf*, door Nederlanders op Java als *seetang* of *zeetang* uitgesproken, werd dus – naar alle waarschijnlijkheid – in dien vorm naar het moederland teruggebracht. Maar hier verstond men niet,

1871 – (SCHELDWOORD)
'KWAADAARDIGE VROUW'

(WNT s.v. TANG¹, 7 [1929])

wat dat eigenlijk betekende. *Zeetang* klonk onbegrijpelijk en ongerijmd. Het eerste deel viel weg; de ware kracht van het woord scheen in *tang* te schuilen [...]. En zoo was de *satan* in eene *tang* herschapen: een duidelijk woord onverstaanbaar geworden.”

Deze etymologie van De Vries is – als een van de weinige – niet voor waar aangenomen door de redactie van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Bij het trefwoord *tang* lezen we – overigens zonder dat de naam van De Vries genoemd wordt – dat de geopperde gissing als zou *tang* een verkorting zijn van een Maleis woord, onwaarschijnlijk is. Het woordenboek gaat daarentegen uit van een oneigenlijk gebruik van *tang*, dat net als andere benamingen voor werktuigen vaak als scheldwoord wordt gebruikt.

Rokende boerin – met tang –, door Matthijs Pool (1676-1732),
naar Cornelis Dusart (1660-1704).

WATTAN

1849–1850 – (< WAT DAN; ELLIPS VOOR
WAT IS DAN), 'WAT ZOU DAT, WAT DOET
HET ER TOE' (MNW s.v. WATTAN, I, 1)

Bij middeleeuwse schrijvers komt *wattan* veelvuldig voor, schrijft De Vries. Toch is het door bezorgers van Middelnederlandse teksten meestal “geheel onverklaard” gelaten. Een enkele keer heeft een van hen terloops een verklaring geopperd, maar niemand heeft er nadrukkelijk de aandacht op gevestigd. De Vries betreurt dit:

Het had dit echter, dunkt mij, wel verdiend, te meer daar er gevaar bestaat, dat, zonder eene juiste opvatting van de ware kracht dezer uitdrukking, menigmaal de fijnheid eener rede verloren zal gaan.

Eigenlijk – zo stelt De Vries – is de zaak tamelijk eenvoudig: in het Middelnederlands is *wattan* niets anders dan een samen-trekking van de woorden *wat dan*. De oorspronkelijke betekenis is ‘wat zou dat dan zijn?’ of ‘nu, wat zou dat?’ Met het woord *wattan* geeft een toehoorder te kennen dat hij geen waarde hecht aan wat de gesprekspartner te berde heeft gebracht. Het komt volgens De Vries overeen met het gebruik van *welnu*, dat anders dan nu niet alleen gebruikt kon worden om een conclusie in te leiden maar ook om aan te geven dat de daaropvolgende uitspraak in contrast staat met het vorige: *welnu, wat zou dat?*

Om deze bewering te staven geeft De Vries vervolgens een groot aantal voorbeelden uit verschillende Middelnederlandse teksten als *Gloriant*, *Esmoreit*, de *Buskenblazer*, de door Ph. Blommaert uitgegeven *Oudvlaemsche Gedichten* (1838), J.F. Willems' uitgave van *Reinaert de Vos* (1834) en E. von Kauslers *Denkmäler altniederländischer Sprache und Litteratur* (1844). Ze zorgen er niet alleen voor dat – zoals hij zelf zegt – “alle verdere uitweiding overbodig” is, ze laten ook zien dat De Vries met zijn 29 jaren toen al een groot kenner van de Middelnederlandse taal én letterkunde was.

GERAADPLEEGDE BRONNEN

- Vries, M. de (1847–1848), 'Bijdragen tot de Middelnederlandsche taalkennis I'. In: *Archief voor Nederlandsche Taalkunde, verzameld door A. de Jager*. Eerste deel. Amsterdam: G. Portielje, pp. 55–80.
- Vries, M. de (1849–1850), 'Bijdragen tot de Middelnederlandsche taalkennis II'. In: *Archief voor Nederlandsche Taalkunde, verzameld door A. de Jager*. Tweede deel. Amsterdam: G. Portielje, pp. 109–150; 'Wattan.' op pp. 146–150 [herdrukt in M. de Vries (1894), pp. 12–15].
- Vries, M. de (1855–1856), 'Aalwaardig'. In: *Nieuw Archief voor Nederlandsche Taalkunde, verzameld door A. de Jager*. Amsterdam: G. Portielje & zoon, pp. 259–282 [herdrukt in M. de Vries (1894), pp. 35–52].
- Vries, M. de (1856), 'Mededeelingen'. In: *Nieuwe Reeks van Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*. Zevende deel. Leiden: E.J. Brill, pp. 189–217; 'kercsokincghe' op pp. 213–217 [herdrukt in M. de Vries (1894), pp. 53–56].
- Vries, M. de (1859a), 'Woordafleidingen'. In: *De Taalgids* 1, pp. 247–282; 'Aamechtig. Aamborstig.' op pp. 247–259 [herdrukt in M. de Vries (1894), pp. 60–66].
- Vries, M. de (1859b), 'Woordafleidingen'. In: *De Taalgids* 1, pp. 247–282; 'Fransche titel.' op pp. 259–261 [herdrukt in M. de Vries (1894), pp. 67–68].
- Vries, M. de (1859c), 'Woordafleidingen'. In: *De Taalgids* 1, pp. 247–282; 'Gas.' op pp. 261–265 [herdrukt in M. de Vries (1894), pp. 69–72].
- Vries, M. de (1859d), 'Woordafleidingen'. In: *De Taalgids* 1, pp. 247–282; 'Slabbakken.' op pp. 271–273.
- Vries, M. de (1869a), 'Vélocipède I'. In: *Leidsch Dagblad*, 1 september [herdrukt in *De Taal- en Letterbode* 1 (1870), pp. 79–81].
- Vries, M. de (1869b), 'Vélocipède 2'. In: *Leidsch Dagblad*, 4 september [herdrukt in *De Taal- en Letterbode* 1 (1870), pp. 81–82].
- Vries, M. de (1870a), 'Woordverklaring I'. In: *De Taal- en Letterbode* 1, pp. 34–53.
- Vries, M. de (1870b), 'Woordverklaring II'. In: *De Taal- en Letterbode* 1, pp. 261–288; 'Adellijk wild.' op pp. 261–264 [herdrukt in M. de Vries (1894), pp. 152–155].

- Vries, M. de (1870c), 'Woordverklaring II'. In: *De Taal- en Letterbode* 1, pp. 261–288; 'Kersouw.' op pp. 265–271 [herdrukt in M. de Vries (1894), pp. 156–162].
- Vries, M. de (1870d), 'Woordverklaring II'. In: *De Taal- en Letterbode* 1, pp. 261–288; 'Kwispedoor.' op pp. 271–273 [herdrukt in M. de Vries (1894), pp. 163–165].
- Vries, M. de (1870e), 'Woordverklaring II'. In: *De Taal- en Letterbode* 1, pp. 261–288; 'Labberdaan.' op pp. 274–280 [herdrukt in M. de Vries (1894), pp. 166–172].
- Vries, M. de (1870f), 'Woordverklaring II'. In: *De Taal- en Letterbode* 1, pp. 261–288; 'Opril.' op pp. 280–283 [herdrukt in M. de Vries (1894), pp. 173–176].
- Vries, M. de (1870g), 'Woordverklaring II'. In: *De Taal- en Letterbode* 1, pp. 261–288; 'Spijkerbalsem.' op pp. 284–285 [herdrukt in M. de Vries (1894), pp. 177–178].
- Vries, M. de (1871), 'Woordverklaring III'. In: *De Taal- en Letterbode* 2 (1871), pp. 262–292; 'Tang.' op pp. 291–292.
- Vries, M. de (1879a), 'Woordverklaringen'. In: *Taalkundige Bijdragen*. Tweede deel. Haarlem: Erven F. Bohn, pp. 1–61; 'Aal, aalt.' op pp. 1–2.
- Vries, M. de (1879b), 'Woordverklaringen'. In: *Taalkundige Bijdragen*. Tweede deel. Haarlem: Erven F. Bohn, pp. 1–61; 'Aterling.' op pp. 5–14 [herdrukt in M. de Vries (1894), pp. 221–229].
- Vries, M. de (1879c), 'Woordverklaringen'. In: *Taalkundige Bijdragen*. Tweede deel. Haarlem: Erven F. Bohn, pp. 1–61; 'Hongerlijn.' op pp. 32–35 [herdrukt in M. de Vries (1894), pp. 244–247].
- Vries, M. de (1879d), 'Woordverklaringen'. In: *Taalkundige Bijdragen*. Tweede deel. Haarlem: Erven F. Bohn, pp. 1–61; 'Neefje.' op pp. 44–46 [herdrukt in M. de Vries (1894), pp. 256–258].
- Vries, M. de (1879e), 'Woordverklaringen'. In: *Taalkundige Bijdragen*. Tweede deel. Haarlem: Erven F. Bohn, pp. 1–61; 'Reikhalzen.' op pp. 58–61 [herdrukt in M. de Vries (1894), pp. 267–269].
- Vries, M. de (1881), 'Poot, potig.'. In: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 1, pp. 42–46 [herdrukt in M. de Vries (1894), pp. 313–317].
- Vries, M. de (1894). *Matthias de Vries Verspreide Taalkundige Opstellen*; uitgekozen en herdrukt onder toezicht van S.G. de Vries. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff; Leiden: A.W. Sijthoff.
- Winkel, J. te (1894), 'Uitgelezen werk van een uitnemend man'. In: *De Nederlandsche Spectator* nr. 45, 10 november, pp. 361–364.

Middelnederlandsch Woordenboek [geraadpleegd via gtb.ivdnt.org]
Woordenboek der Nederlandsche Taal [geraadpleegd via gtb.ivdnt.org]

MATTHIAS DE VRIES ALS NALEZER

Rob Tempelaars

AANRADEN

Op het omslag van de achtste aflevering van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT), verschenen in 1869 en lopend van *afleenen* tot *africhten*, staat een opmerkelijk bericht van Matthias de Vries, waarin hij erop wijst dat het eerder gepubliceerde artikel *aanraden* eigenlijk van geen kant deugt en waarin hij zinspeelt op een mogelijke tweede druk van het woordenboek. Het is maar goed dat hij niet wist dat de eerste en enige druk van het WNT pas 129 jaar later voltooid zou worden.

Op het omslag, later ook opgenomen in de Nalezing op deel I (A-Ajuin), schrijft hij:

Wellicht zal het de aandacht van een oplettend lezer niet ontgaan, dat het art. *Afraden* in opvatting en indeeling vrij wat verschilt van *Aanraden*, waarmede het behoorde overeen te stemmen, daar het ééne woord de bloote tegenstelling van het andere is. Dat verschil was niet te vermijden. Bij de bewerking van *Afraden* bleek mij, dat *Aanraden*, wat de logische en grammatische ontleding betreft, niet zuiver was opgevat. Ter wille der gelijkvormigheid het tweede art. opzettelijk verkeerd in te richten, omdat het eerste nu eenmaal zoo ingericht was, ging niet aan. Ik heb dus aan *Afraden* zijn vollen eisch gegeven, al werd daardoor de samenstelling met *Aanraden* verbroken. Wie misschien in later jaren eene tweede uitgaaf zal bezorgen, zal wél doen het laatstgenoemde art. naar het voorbeeld van *Afraden* om te werken.

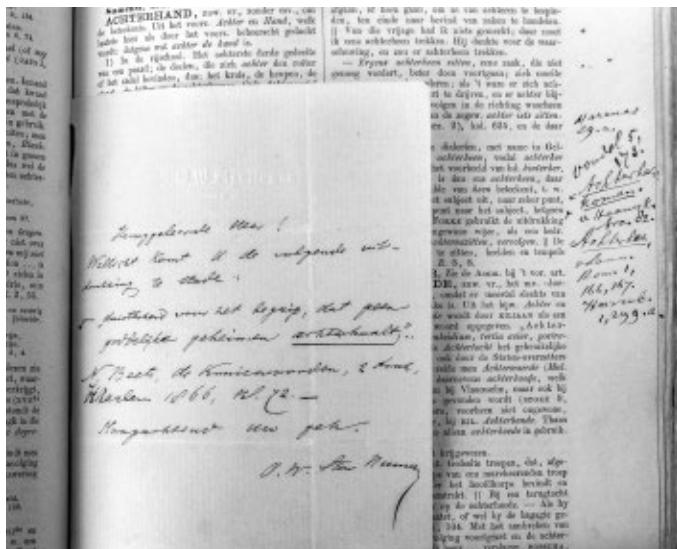
De Vries raadt ons dus af om het artikel *aanraden* serieus te nemen.

ACHTERHALEN

Wie het lemma *achterhalen* in het WNT heeft gemaakt, Matthias de Vries of zijn confrater Lambert Allard te Winkel, weten we niet precies. Het artikel werd opgenomen in de vijfde aflevering (1867) van het WNT die op naam stond van De Vries én Te Winkel. Een reactie op het verschenen woordenboekartikel was afkomstig van Oncko Wicher Star Numan, van 1880 tot 1889 griffier van de Eerste Kamer der Staten-Generaal. In een bewaard gebleven eerste deel van het WNT (1882), dat Matthias de Vries volkriebelde met correcties, aanvullingen en commentaar, is ter hoogte van het artikel *achterhalen* de ongedateerde reactie van de griffier ingebonden. Hij schrijft:

Hooggeleerde Heer! Wellicht komt U de volgende uitdrukking te stade: “duisterheid voor het begrip, dat geen goddelijke geheimen achterhaalt”. N. Beets, de Kruiswoorden, 2 druk, Haarlem 1866, bl. 72.

Na 76 jaar vond men het artikel kennelijk ‘achterhaald’, want in de derde aflevering (1943) van het Supplement op het WNT, op naam van C.H.A. Kruyskamp en J.A.N. Knuttel, wordt het artikel nog eens dunnetjes overgedaan. De aanvulling van Star Numan wordt niet opgenomen. Sterker nog, in het gehele WNT zijn 32 werken van Nicolaas Beets (1814–1903) te vinden, maar er is geen spoor te bekennen van zijn boek *De Kruiswoorden. Zeven lijdenspreken* (eerste druk 1843, tweede druk 1866).

Reactie van O.W. Star Numan (1840-1899) op het lemma *achterhalen*, ingebonden in het eerste deel van het WNT (1882), waarin De Vries correcties, aanvullingen en commentaar noteerde.

ACHTER- LAADGEWEER, ACHTERLADER

Hoewel het woord *achterlaadgeweer* enige tijd in gebruik is geweest, kan het lemma niet in het WNT gevonden worden. Daar is een reden voor: Matthias de Vries vond het een taalkundig misbaksel. Op het omslag van de vijfde aflevering van het WNT, verschenen in 1867 en later nog eens opgenomen in de Nalezing op deel I, legt hij omstandig uit waarom het woord geen plekje kreeg in het WNT.

In de Nalezing citeert De Vries zichzelf:

Bij de treurige vermaardheid, die in 't vorige jaar de Pruisische naaldgeweren verworven hebben, zal menigeen, als hij deze aflevering van het *Ned. Woordenboek* ontvangt, terstond kol. 683 opslaan, om te zien “of *Achterlaadgeweer* er in staat”. Men zal het niet vinden, evenmin als *Achterstapinrijtuig*, door den *Spectator* ironisch naar dezelfde analogie gesmeed. Waarom niet? Omdat wij een woordenboek willen geven van “de Nederlandsche taal,” niet van taalbedervende nieuwmodische wanspraak.

De toon is gezet.

De Vries stipt vervolgens aan dat de etymologie van het woord onmogelijk te geven is:

Wij zijn gewoon, bij elk woord de etymologische verklaring te geven. Maar wie lost ons het raadsel op, hoe *Achterlaadgeweer* gevormd is? Elk samengesteld woord bestaat uit *twee* leden,

niet meer en niet minder. Welnu, hoe dan af te deelen? Uit *Achterladen* en *Geweer*? Maar noch *achterladen* noch *laadgeweer* heeft ooit bestaan; geen van beide levert zelfs een verstandigen zin. De eene verklaring is dus even ongerijmd als de andere, en eene derde is ondenkbaar. Hoe men 't keere, *Achterlaadgeweer* is een klank zonder samenhang of eenheid, eene aaneenlijming van *drie* leden, en derhalve taalkundig eene onmogelijkheid, een onding.

Als goed alternatief voor het verderfelijke woord *achterlaadgeweer* stelt De Vries het woord *achterlader* voor:

Misschien zullen onze soldaten het nieuwe wapen eenvoudig een *Achterlader* noemen. Dat het een *geweer* is, behoeft wel niet uitgedrukt, dat ziet men vanzelf. Men spreekt ook van een *revolver*, niet van een *revolver-pistool*. *Achterlader* (van de gekoppelde uitdrukking *achter laden*) zou zeker goed gevormd zijn, in overeenstemming met *aflegger*, een oud kleeid dat men aflegt, *doorrooker*, een pijp die men doorrookt, *uitdoeners* (in Zeeland), doperwten die men uit de peul doet, enz. Zoo ook *achterlader*, een geweer dat men van achteren laadt. Dergelijke verwisselingen van actief en passief zijn overal in de volksspraak een uiterst gewoon verschijnsel, waarvan vooral onze taal menigvuldige voorbeelden heeft.

Tot slot zien we De Vries nog een beginselverklaring geven als het om de opname van zelfgevormde woorden gaat:

Of onze soldaten en weerbaarheidsmannen *Achterlader* of een anderen naam in gebruik zullen brengen, moet de tijd leeren. Intusschen mochten wij het woord van eigen maaksel niet opnemen; want de woordenboekschrijver, wij hebben het meermalen gezegd, "moet de taal niet *maken*, maar *vinden*."

Hij moet opteekenen wat werkelijk in gebruik is, maar – hoe groot ook soms de verleiding zij – op de ontwikkeling der taal mag hij niet vooruitloopen.

Tot zover de tekst op het omslag. In de Nalezing voegt De Vries daar nog aan toe:

Sedert wij dit schreven, is het dwaze *Achterlaadgeweer* weder in onbruik geraakt, en *Achterlader* werkelijk de gewone naam geworden. Thans behoort het dus in onze woordenboeken te worden opgenomen.

Inderdaad is *achterlader* tegenwoordig in onze woordenboeken te vinden, zoals in de Grote Van Dale (2015): ‘vuurwapen dat van achteren geladen wordt; chassépotgeweer’. Er staat niet bij dat Matthias de Vries het woord verzonnen had. Pas in 2007 wordt het woord *achterlader* ook toegevoegd aan het elektronisch WNT. Het artikel kent slecht één uitvoerig citaat: de hierboven geciteerde en door De Vries zelf geschreven tekst uit de Nalezing op deel I van het WNT.

ACHTERLING

Zoals eerder al beschreven werd bij *achterhalen* is een exemplaar van deel I van het WNT bewaard gebleven waarin Matthias de Vries met de kroontjespen tal van kanttekeningen plaatste. Meestal gaat het om verwijzingen, nieuwe vindplaatsen, correcties en aanvullingen binnen een artikel, maar regelmatig vermeldt hij ook woorden die ten onrechte ontbreken, vaak ook met bronvermelding. In het in 1956 verschenen Supplement op de letter A (*A-Azuursteen*) zijn veel van die woorden terug te vinden, met andere woorden: de aantekeningen van De Vries zijn door de bewerkers Kruyskamp, Knuttel en hun assistenten nauwkeurig bestudeerd. Maar lang niet altijd werden de opmerkingen van De Vries gehonoreerd. Zo'n geval is een woordbetekenis van *achterling*. Boven kolom 690 van deel I noteert De Vries:

Achterling, iemand die achterlijk is. Levensbode, 4, 269.

In het Supplement wordt *achterling* opgenomen, maar alleen in de betekenissen 'bij het malen grof blijvend tarwemeel, naar het schijnt omdat dit bij het builen achterblijft' en 'broodje van het genoemde meel gebakken'.

Van een achterlijk persoon is geen spoor te bekennen, kennelijk omdat deze betekenis te weinig werd aangetroffen in de beschikbare bronnen. Ondanks de notitie van de meester zelve.

AFSTUITEN

Tegenwoordig is het in de lexicografie usance om de taal te beschrijven zonder daarover een oordeel uit te spreken. De woordenboekmaker heeft een beschrijvende (descriptieve) taak. Vroeger had men een geheel andere opvatting: de lexicograaf mocht best het waarschuwende vingertje opsteken als er naar zijn mening sprake was van taalbederf. De woordenboekmaker had dus ook een voorschrijvende (prescriptieve) taak. Dat Matthias de Vries die mening toegedaan was, laat hij meer dan eens in zijn woordenboekartikelen blijken. Een voorbeeld is te vinden bij het artikel *afstuiten*. In een commentaar (in WNT-termen een ‘aanmerking’) schrijft hij:

Bij enkele hedendaagsche schrijvers treft men het tegenw. deelw. *afstuitend* aan (van *afstuiten* als bedr. ww.) als bnw. genomen, in eene opvatting die bij het ww. niet voorkomt, t. w. in den zin van *terugstootend*, *afkeer of ergernis wekkend*, van zedelijke eigenschappen of hoedanigheden, ervaringen enz. gezegd. Zo leest men bij SCHIMMEL [...] van “*afstuitenden* adel-trots”, en bij KELLER [...]: “overal vervolgde ons dezelfde onaangename *afstuitende* geur”. Kennelijk is die uitdrukking, die door de beteekenis van *afstuiten* als bedr. ww. niet gerechtvaardigd wordt, uit eene onwillekeurige vermenging en ineenvloeiing der beide bnw. *stuitend* en *afstootend* ontstaan. Zij berust dus op verwarring van twee, wel gelijksoortige, maar toch verschillende woorden, en is taalkundig niet te verdedigen. Het is daarom niet te wenschen, dat zij veld winne en doordringe.

AFTRAPPEN

Matthias de Vries is de bewerker van het lemma *aftrappen*, dat verscheen in de elfde aflevering van het WNT (ongeda-teerd, te dateren op 1875). Hij onderscheidde vier betekenissen in overgankelijk gebruik (in WNT-termen ‘bedrijvend’) en twee betekenissen in onovergankelijk (‘onzijdig’) gebruik. De Vries moet een tekort aan materiaal hebben gehad, want hij neemt regelmatig zijn toevlucht tot het zogeheten *poëem*, een door de redacteur zelf verzonnen voorbeeldzin. Een paar voorbeelden uit het artikel *aftrappen*:

- (a) Als die hond weer op mij afkomt, dan trap ik hem van me af.
- (b) Pas op, of ik trap je het erf af.
- (c) Door straatjongens aangevallen heeft hij zoo woedend van zich afgetrapt, dat zij weldra allen aan den haal gingen.
- (d) In zijne woede trapte hij de kalk van den muur af.
- (e) Hij trapte den kerel de ladder (*of* van de ladder) af.
- (f) Toen hij de stoep (*of* van de stoep) aftrapte, struikelde hij.

Poëmen, die vaak ongewild iets komisch hebben, komen veelvuldig voor in het WNT, maar naarmate de materiaalverzameling met echte bronnen uitgebreid werd, zien we hun aantal stelselmatig afnemen. Na publicatie van zijn artikel moest De Vries constateren dat hij – ongetwijfeld tot zijn grote verdriet – zo’n echte bron met een voorbeeld van een an-

dere betekenis had gemist. Bij zijn eigen artikel schrijft hij in de benedenmarge:

Aftrappen, trapsgewijze af laten lopen. Pasteur-Noot, 3, 189, passim.

Met andere woorden: achteraf stelde De Vries vast dat overal in het *Bouwkundig Handwoordenboek* van J.D. Pasteur, bewerkt door P. Noot, een woordbetekenis stond die door hem over het hoofd was gezien. En het zou ook nooit meer goed komen, want in het Supplement op de letter A zijn weliswaar aanvullingen op het artikel *aftrappen* te vinden, maar de ontbrekende betekenis blijft ontbreken.

VAN AAIING TOT AGGEL

Bij *aftrappen* hierboven, maar ook nog bij *achterhalen* en *achterling*, wordt gesproken over het in de INT-bibliotheek bewaarde A-deel van het WNT dat in de marges veel handgeschreven correcties en aanvullingen van De Vries zelf bevat. Een deel van die aanvullingen bestaat uit 140 woorden die in het A-deel ontbraken, maar waarvan De Vries na de publicatie van deel I toch nog materiaal gevonden had. Dit tekent hem als een echte lexicograaf, want de ware woordenboekmaker is niet alleen een gedegen taalkundige die met kennis van zaken woorden beschrijft, maar figuurlijk ook een postzegelverzamelaar: blij met het binnenhalen van elk exemplaar, hoe onogelijk ook, dat in zijn collectie ontbreekt.

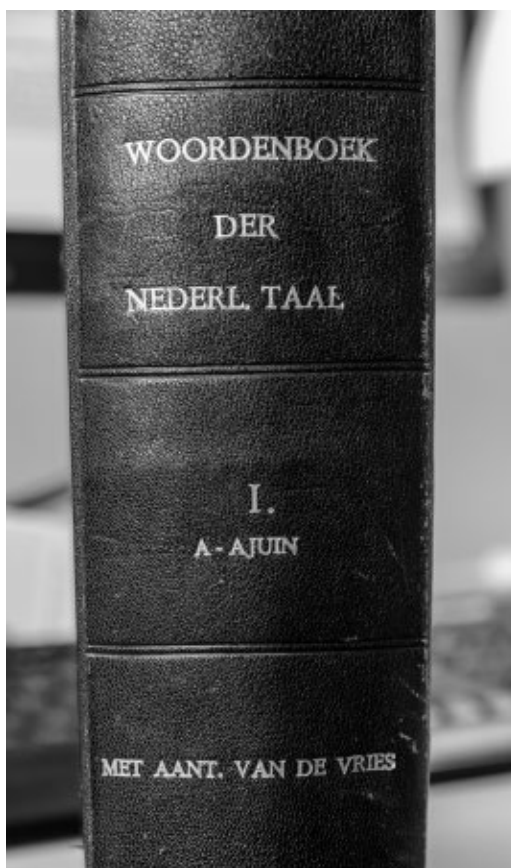
Ruim tachtig van die 140 woorden zijn later toch nog in het WNT terechtgekomen, vooral in Kruyskamps supplementdeel op de A. Van de daarna nog resterende vondsten van De Vries is verder nooit werk gemaakt. Hoe weinig spectaculair deze woorden lexicografisch gezien ook mogen zijn, we zetten ze alle negenenvijftig hierna toch nog bijeen. Op die manier hopen we volledig recht te doen aan Matthias de Vries als secuur en kritisch nalezer van het WNT en willen we meteen ook in druk vastleggen wat anders niet meer dan een verzameling verborgen blijvende, handgeschreven signalementen zou zijn.

We laten de reeks hier volgen, waarbij we tussen haakjes de bron aangeven voor zover De Vries die noemt; voor de volledige titelbeschrijvingen kan men in de bronnenlijst van het WNT terecht (<http://gtb.ivdnt.org/search/>):

DE VRIES IN DE MARGE

aanbengelen (Kneppelhout 1); *aanbescheiden* (Antonides 2); *aanbestoeling* (De Vries, *Zeew.*); *aanbiddenswaard* (Beets, *Ged.*); *aanbrengelij* (Hooft, *Tac.*); *aanbrouwen* (*Handw.* 16); *aandarten* (Lulofs); *aandonkeren* (poëem); *aandrieschen*; *aaneenhameren* (Kuyper, *Technol.*); *aaneenverknocht* (*Stijl, Opk.*); *aaneenstrijken* (Kuyper, *Technol.*); *aangekleefdheid* (David, *Hist.*); *aanhinkelen*; *aanjakkeren* (Schimmel 1); *aanlapsel*; *aanloper* (Hooft, *Tac.*); *aanloten* (poëem); *aanluiken* (Leev. 8); *aanmarlen* (Modera, *Zeilm. Handb.*); *aanmarling* (Modera, *Zeilm. Handb.*); *aanmerksel* (V. De Venne, *Sinne-mal*); *aanvalbaar(heid)* (Knoop, *De Gids* 1871); *aanvalsdam* (Landolt); *aanvangsteken* (Kinker 2); *aanverheffen* (Bild. 5); *aanzwieren* (Loots, *Ged.* 2); *aardsmout* (Berkhey 2); *aartspaleis* (Vondel 6); *aartsdwingeland* (V. Lennep, *Rom.* 1); *aartsprul*; *aartssticht*, *aartsstijf*; *achtstehalf* (V. Lennep, *K. Zev.*); *achterherkomen* (V. Heemsk., *Arc.*); *achterkade* (De Vries, *Zeew.*); *achterstel* (V. Lennep, *Rom.* 2); *achterveld* (Beets, *C. O.*); *bergader* (Geel, *Ond.*); *adervocht* (Bild. 6); *afasschen* (*Handw.* 12); *afbeiteling* (Chomel); *afbuidelen* (Chomel 1); *afeting* (Chomel); *liefdesaffodillen* (Ten Kate 8); *affodillenkrans* (Ten Kate 8); *afgangig* (Camp., *St. R.*); *afjakkering* (V. Lennep bij De Jager, *Freq.* 2); *afklepper*; *afkluiving*; *afknakking*; *afknelling*; *afkussing*; *onafleggerlijk* (Poirters); *aflegsel*; *afneuzing*; *onaf ooglijk* (Meyster, *Dool-om-berg*); *afrasterdraad*; *halfafgereed* (Kuyper, *Technol.*).

Het eerste deel van het WNT, van *A-Ajuin* (1882),
met aantekeningen van Matthias de Vries.

MATTHIAS DE VRIES ALS WOORDENMAKER

Rob Tempelaars

Intusschen mochten wij het woord van eigen maaksel niet opnemen; want de woordenboekschrijver, wij hebben het meermalen gezegd, “moet de taal niet *maken*, maar *vinden*.” Hij moet opteekenen wat werkelijk in gebruik is, maar – hoe groot ook soms de verleiding zij – op de ontwikkeling der taal mag hij niet vooruitloopen.

Aldus Matthias de Vries op het omslag van de vijfde aflevering van het WNT, verschenen in 1867, later nog eens opgenomen in de Nalezing op deel I. Toch zien we De Vries wel degelijk bezig als ‘uitvinder’ van nieuwe woorden die uiteindelijk ook in het WNT hun plaats kregen. De Vries in de rol van “De groote Leidsche taal-constructie-winkel en woordenfabriek”, zoals hij in de *Provinciale Drentsche en Asser courant* van 7 september 1869 genoemd werd. Op verzoek van de overheid vond hij diverse woorden uit en hij betoont zich een vurig voorstander van het woord *wieler* dat het al te Franse *vélocipède* zou moeten vervangen. In het kielzog van *wieler* pleit hij voor *wielenaar* en *wieleren* als goed Nederlands alternatief voor *velocipedist* en *velocipedeeren*.

POSTBEWIJS

In het Algemeen Rijksarchief in Den Haag berust een briefwisseling tussen (de ambtenaren van) de toenmalige minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid en Matthias de Vries. Op 6 december 1883 schreef men namens de minister aan De Vries:

Het voornemen bestaat om, nevens de gewone postwissels, een nieuw geldswaardig formulier in te voeren, bestemd tot overmaking van kleine bedragen in ronde sommen.

Het kenmerkend onderscheid tusschen beide formulieren bestaat hierin dat de gewone postwissels, na door de belangstellenden te zijn ingevuld, ten postkantore worden aangeboden. Zij worden aldaar geregistreerd en voorts voorzien van den naam van het kantoor van uitbetaling, een nummer, een stempelafdruk en de onderteekening van den dienstdoenden ambtenaar. De verzending geschiedt ambtshalve vanwege de administratie.

De nieuwe formulieren daarentegen vertegenwoordigen een zeker geldswaardig bedrag, hoogstens van f 10,- en worden tegen betaling van dat bedrag en een zeker recht uitgegeven aan het publiek, dat, mits binnen zekeren termijn (bv. een jaar), van het formulier gebruik kan maken ten behoeve van eenig persoon, wiens naam alsdan wordt ingevuld.

De toezending geschiedt in een brief, en de uitbetaling door elk postkantoor, aan den aangewezen persoon of diens gemachtigde.

In Engeland dragen deze geldswaardige stukken den naam van *postal orders*, in Frankrijk dien van *bons de poste*, ter onderscheiding van de gewone postwissels, die *money orders* en *mandats de poste* genaamd worden.

Onder toezending van een exemplaar der bovenbedoelde *postal orders* en van een voor Nederland ontworpen formulier, welke stukken ik gaarne terug ontvang, heb ik de eer U te verzoeken mij wel te willen mededeelen welke benaming aan de hierbedoelde formulieren, naar Uw oordeel, zou kunnen worden gegeven.

Op 13 december 1883 ontving men op het ministerie de volgende brief (gedateerd 11 december 1883) van Matthias de Vries, waarin hij als taalvorser het gevraagde advies en als 'schoolmeester' een ongevraagd advies geeft:

Onder terugzending van het exemplaar van eene Engelsche *postal order* en van het voor Nederland ontworpen formulier, heb ik de eer [...] betreffende de keuze eener Nederlandsche benaming voor het nieuw in te voeren formulier, het volgende te berichten.

Ik heb eenige dagen noodig gehad om, te midden van andere drukke bezigheden, over eene geschikte benaming na te denken en de verschillende namen, die mij voor den geest kwamen, zorgvuldig te toetsen, zoowel aan de wetten der taalkunde, als aan de eischen, waaraan de naam voldoen moet om practisch bruikbaar te zijn.

Het zal niet noodig zijn, Uwer Exc. mededeeling te doen van de namen, die ik achtereenvolgens overwogen en om verschillende redenen verworpen heb. Ik meen te kunnen volstaan met de vermelding van den naam, dien ik na rijp beraad geloof aan Uwe Exc. te mogen voorstellen.

De in het ontworpen formulier voorloopig gebruikte naam *postaanwijzing* is op zich zelven volkomen juist, en drukt het begrip duidelijk uit. Doch er is eene bepaalde reden, die het volstrekt onraadzaam maakt, dezen naam te kiezen. In Duitschland is de naam *postanweisung* aangenomen en ingevoerd voor hetgeen hier te lande postwissel genoemd wordt. Werd nu diezelfde naam bij ons gekozen om een ander geldswaardig papier aan te duiden, dan zou hieruit voor het postverkeer met Deutschland eene verwarring ontstaan, die voor de postadministratie uiterst lastig zou kunnen worden.

Het is dus wenschelijk een naam te kiezen, die wel hetzelfde begrip uitdrukt, maar geene aanleiding geeft tot een dergelijk practisch bezwaar.

Ik neem de vrijheid Uwer Exc. voor te stellen, het bedoelde papier postbewijs te noemen, dat hetzelfde als *postaanwijzing* beteekent, maar geenerlei verwarring kan doen ontstaan. Het werkwoord *bewijzen* heeft in onze taal vanouds, nevens de beteekenis van *betoogen*, fr. *prouver*, ook die van *aanwijzen*, *toewijzen*, fr. *assigner*. Een *bewijs* heette, en heet nog, datgene, wat iemand als zijn aandeel is toegewezen. Zoo spreekt men b.v. van *vaderlijk bewijs*, *moederlijk bewijs*, enz. Een *postbewijs* is dus een papier, inhoudende de vermelding der som, die aan den persoon, wiens naam de afzender zal invullen, door de Postdirectie wordt toegewezen als hem wettig toekomende, omdat de waarde met het verschuldigde recht door den afzender voldaan is.

Het komt mij voor, dat dezen naam niet alleen taalkundig zuiver is, maar tevens het begrip met voldoende juistheid uitdrukt en tot geenerlei verwarring of onjuiste opvatting aanleiding kan geven. Het is waar, men zal in het gebruik allengs aan den naam moeten wennen, maar dat is het geval met ieder

nieuw woord, en de ondervinding leert hoe spoedig men aan zulk een woord went, mits het maar goed gekozen is.

Tot nadere aanbeveling mag ik hier nog bijvoegen, dat ik gisteren, in de vergadering van de Koninklijke Academie van Wetenschappen te Amsterdam den heer N. Beets ontmoetende, zijne meening omtrent het woord postbewijs gevraagd heb, en dat hij zich met dezen naam volkomen vereenigde. De instemming van een letterkundige als Dr. Beets, aan wiens gevoelen in dergelijke zaken ik hooge waarde hecht, doet mij met des te meer vertrouwen den bedoelden naam aan het oordeel van Uwe Exc. onderwerpen.

Het zij mij vergund Uwe Exc. nog even te doen opmerken, dat in het onderschrift van het ontworpen formulier de uitdrukking *van af* gebezigd wordt ('van af den laatsten dag der maand'). Dit is zeker aan eene vergissing toe te schrijven; want het kan wel niemand onbekend zijn, hoe sedert vele jaren die ongerijmde uitdrukking talloze malen door alle taalkenners gehemeld en bespot is geworden. Vooral de geestige spotternij van Van Lennep heeft het woord sedert lang berucht gemaakt. Voor 't overige mag ik volstaan met te verwijzen naar het Woordenboek der Nederl. Taal. Deel I, kol. 831 vlg. (§ 14, Aanm.) waar het verkeerde der uitdrukking opzettelijk is aangewezen. Het bloote schrappen van *af* zal voldoende zijn om de zuiverheid van taal te herstellen.

In het belang der zaak durf ik vertrouwen, dat deze opmerking, ofschoon ongevraagd, mij door Uwe Exc. ten goede zal worden gehouden.

Daarmee was het woord postbewijs geboren. Op 7 oktober 1884 werd het besluit tot invoering van de term definitief genomen, zoals uit de volgende, door het WNT geciteerde passage uit het *Staatsblad* blijkt:

Onder de benaming van postbewijzen worden in gebruik gesteld postwissels in gewijzigden vorm, tot bedragen door Onzen Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid vast te stellen, doch eene som van f10 niet te boven gaande (WNT XII, 2, 3600).

In de vierde uitgave van Van Dale (1898) vindt men voor het eerst *postbewijs* opgenomen met als betekenis: 'kleine soort van postwissel, dien men in een brief ingesloten kan overmaken', een definitie die – hoewel het woord inmiddels verouderd is – in sterk gewijzigde vorm ook nog in de laatste editie van dat woordenboek (Van Dale 2015) staat: 'kleine soort van postwissel, die je per brief kon versturen en waarvan de waarde werd bepaald door het bedrag aan opgeplakte zegels'. Zowel het ding zelf als de naam daarvoor waren een doorslaand succes: in Nederland zijn de postbewijzen in gebruik geweest van 1 december 1884 tot 23 oktober 1955. Noch J.H. van Lessen, die in 1936 het woord *postbewijs* opnam in het WNT, noch Kuiper, Opprel en Van Malssen, die het in 1898 in Van Dale opnamen, noch hun opvolgers bij Van Dale wisten te melden wie de maker van het woord was: Matthias de Vries.

POSTBLAD

Enige jaren later nadat Matthias de Vries het nieuwe woord *postbewijs* (zie aldaar) voorstelde, riep men van overheidswege opnieuw zijn hulp in. In een brief, gedateerd 30 september 1887, schreven de ambtenaren namens minister J.N. Bastert aan De Vries:

De Postadministratie is voornemens naast de briefkaarten, bestemd voor *open* schriftelijke mededeelingen, formulieren in te voeren voor *gesloten* schriftelijke berichten.

Die formulieren, ingericht op de wijze als de in Amerika bestaande *lettersheet*, waarvan een exemplaar ter kennisneming hiernevens gaat, zullen voorzien worden van een postzegelafdruk van vijf cent.

Ik heb de eer u te verzoeken mij uw gevoelens te willen mededeelen omtrent de benaming aan de bedoelde formulieren te geven en inzonderheid of naar Uwe meening het woord 'briefblad' daarvoor zou kunnen worden gekozen.

De Vries had een week nodig voor het volgende antwoord, dat dateert van 7 oktober 1887:

In antwoord op Uwer Exc.'s schrijven [...] heb ik de eer het volgende te berichten.

De vraag, welken naam aan de bedoelde formulieren te geven, en inzonderheid of het woord *briefblad* daarvoor zou kunnen worden gekozen, heb ik rijpelijk overwogen. Het woord *briefblad*, eene letterlijke vertaling van *lettersheet*, is zeker kort en op zichzelf bruikbaar. Doch er doet zich tegen dat woord eene dubbele bedenking op. Vooreerst is het niet welluidend, door de herhaling der *b* in de beide syllaben, beide keeren gevolgd door eene *liquida*. *br-bl*, dat is moeilijk uit te spreken.

Men herhale slechts het woord eenige malen na elkander, om zich daarvan te overtuigen. Een tweede bezwaar is, dat de naam te weinig eigenaardig luidt. Elk blad, waarop men een brief schrijft, is een *briefblad*, ook een gewoon velletje postpapier, geheel verschillende in vorm van hetgeen men nu wenscht in te voeren. De naam wekt dus een ruimer denkbeeld op, en schijnt daarom minder geschikt om terstond te doen denken aan de eigenaardige soort van mededeeling, die men wenscht in te voeren.

Het komt mij voor dat aan deze beide bezwaren kan worden tegemoet gekomen door liever eene andere benaming te kiezen die beter luidt en het denkbeeld meer eigenaardig te kennen geeft. Ik zou in bedenking willen geven, zulk eene mededeeling een postblad te noemen. De onwelluidendheid is dan weggenomen, en postblad drukt uit: zulk een blad als aan de post te verkrijgen is. De post nu verschaft geen ander blad om een brief op te schrijven dan deze *lettersheets*, geen gewoon postpapier, geen blad van welken aard ook, dan alleen deze soort van gevouwen en doorgestippelde bladen. Een *postblad* is dus juist zulk een blad als het hier bedoelde.

Moge het woord in den aanvang nog vreemd klinken, dat heeft het met alle nieuwe woorden gemeen, en dat went spoedig. Ook *briefkaart* klonk eerst vreemd, maar is door de gewoonte sedert lang geijkt. Aan postblad zal men te eerder wennen, omdat men dergelijke briefjes in particulier gebruik reeds kent en ze dan met een vreemden term *un mot à la poste* pleegt te noemen. *Postblad*, een blad om zulk een *mot à la poste* op te schrijven, zal dus terstond verstaan worden.

Terwijl ik de eer heb, het mij toegezonden model van *letter-*

sheet terug te zenden, druk ik de hoop uit, dat Uwe Exc. in het bovenstaande iets bruikbaar moge vinden om de keuze der benaming te helpen bepalen.

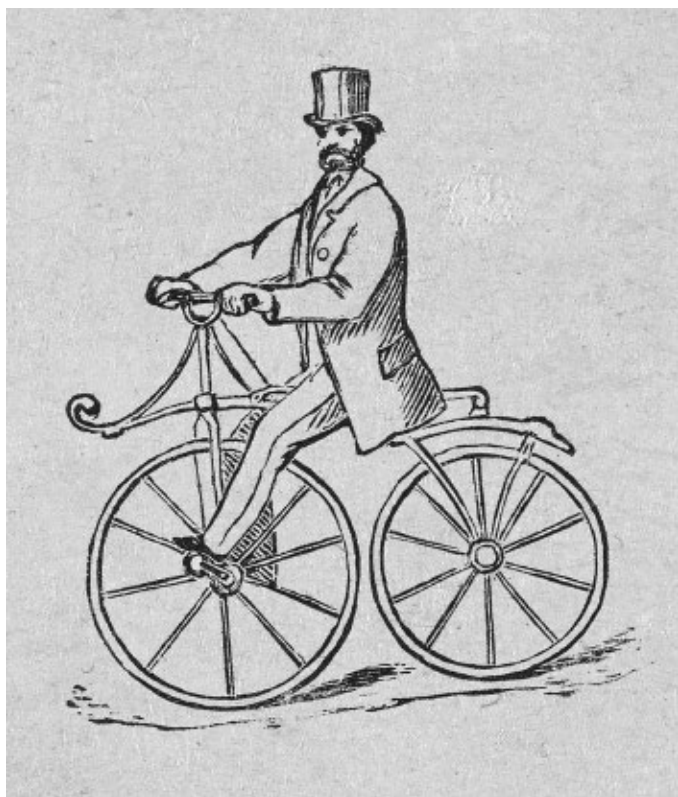
P.S. *Enveloppe* wordt zeker vertaald door *omslag*, niet door *couvert*.

In het tijdschrift *De Postzak* (1978) concludeert C. Stapel: ‘Zo kwam dan het woord postblad onze taal binnen. We kunnen blij zijn met deze goede en kernachtige naam. Als we naar het buitenland kijken dan zijn er weinig zulke goede namen te vinden [...]. En daarom, alle eer aan de PTT en professor de Vries die onze taal zo’n uitstekend woord bezorgd hebben.’

In het geval van *postblad* herhaalt zich de geschiedenis volgens ijzeren wetten. Op 3 augustus 1888 wordt het besluit tot invoering van de term definitief genomen, zoals uit de volgende, door het WNT geciteerde passage uit het *Staatsblad* blijkt:

Onder de benaming van postbladen zullen worden ingevoerd voor schriftelijke mededeelingen bestemde formulieren, die ter sluiting van gegomde randen zijn voorzien.

In de vierde editie van Van Dale (1898) vindt men het woord *postblad* weer voor het eerst opgenomen, met als definitie: ‘blad postpapier met geperforeerden en gegomden rand en opgedrukten postzegel, dat men zeer gemakkelijk kan opvouwen en dichtsluiten, aan de postkantoren verkrijgbaar’, een definitie die men in gewijzigde en verbeterde vorm nog steeds in de Grote Van Dale (2015) kan aantreffen: ‘blad (8) postpapier met geperforeerde en gegomde rand en opgedrukte postzegel, dat opgevouwen en dichtgeplakt, zonder envelop als brief verzonden kon worden’. Noch in het WNT noch in Van Dale wordt de maker van het woord genoemd: Matthias de Vries.

Man met een hoge hoed op een fiets,
door Isaac Weissenbruch (1836–1912).

WIELENAAR, WIELER, WIELEREN

Matthias de Vries wordt wel beschouwd als de maker van het woord *wieler*, dat als goed Nederlands woord het gangbare *vélocipède* moest vervangen. Het is zeker zo dat De Vries zich sterk heeft gemaakt om het woord *wieler* ingang te doen vinden, maar de uitvinder ervan was hij niet. Uit twee brieven die De Vries over de kwestie aan het *Leidsch Dagblad* schreef, blijkt dat hij inhaakte op een voorstel dat oorspronkelijk gedaan was in het blad *De Stad Gent*. In het *Leidsch Dagblad* had hij erover gelezen. Beide brieven zijn niet alleen aardig om te lezen vanwege de bloemrijke stijl en de daarin vermelde feitelijke gegevens, maar ze verschaffen ons ook informatie over de opvattingen van De Vries aangaande neologismen. Kennelijk dachten E. Verwijs en P.J. Cosijn, de redacteurs van *De Taal- en Letterbode*, er ook zo over, want in de eerste jaargang van hun tijdschrift drukken zij de brieven van De Vries integraal af, na het volgende redactioneelte:

Daar in den laatsten tijd herhaaldelijk is voorgesteld 't vreemde *vélocipède* door een echt Nederlandsch woord te vervangen, meenen wij onzen lezers geen ondiens te doen met het overnemen der twee artikeltjes, door Prof. De Vries in 't Leidsche Dagblad dienaangaande geschreven. Wij geven ze hier een meer blijvende plaats en stellen onze lezers daardoor in de gelegenheid de voor *wieler* aangevoerde gronden nader te toetsen.

De Vries als pleitbezorger voor de woorden ‘wieler’ en ‘wielen’

De eerste brief van De Vries in het *Leidsch Dagblad* dateert van 1 september 1869. De vervanging van het verderfelijk geachte woord *vélocipède* voor het ‘snelle vervoermiddel’ in opkomst was al een ‘hot item’ en – het moet gezegd – de timing van De Vries was perfect: een week later zou het elfde *Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres* te Leuven bijeenkomen, waar M. Smiets een voordracht zou houden ‘Over de Nederlandsche benaming van ’t Fransche *vélocipède*’. De brief in het *Leidsch Dagblad* luidt:

Mijnheer de Redacteur,

In uw geacht Dagblad van heden lees ik een uittreksel uit het blad *De Stad Gent*, in antwoord op de vraag: ‘welk woord zal men in het Nederlandsch aannemen voor het Fransche *vélocipède*?’ De vraag schijnt veel belangstelling te wekken; er is reeds meer in de dagbladen over gehandeld, en zelfs bij het aanstaande Leuvensche Congres is zij plechtig aan de orde gesteld. Nu het gebruik van dit snelle vervoermiddel zoo toeneemt, is het ook wel raadzaam dat wij er een Nederlandsch woord voor bezitten. *Vélocipède* is op den duur niet bruikbaar, en voor iedere samenstelling ongeschikt. In den mond des volks zou het binnenkort onvermijdelijk tot *vloospeet* verbasteren, en daarmee zou de taal zeer weinig gediend zijn! Ik neem derhalve de vrijheid u opmerkzaam te maken, dat onder de talrijke

namen, door het Gentsche dagblad uitgedacht – en waarvan sommige al heel curieus zijn – er één voorkomt, die, naar mijne bescheidene meening, uiterst gelukkig gekozen is en alle aanbeveling verdient. Ik bedoel den naam *wieler*. De taal ontleent hare woorden liefst aan datgene, dat in de zaak, die zij benoemen moet, het meest in 't oog valt: *slang* van *slingen* (slingeren), *vlieg* van *vliegen* enz. Nu valt bij *vélocipède* wel niets meer in 't oog dan de *wielen*; de geheele toestel is een kunstmatig samenstel van wielen. Zich op die wijze voort te bewegen, zulk een samenstel van wielen te berijden, kan dus niet eigenaardiger heeten dan *wielen*, en de toestel zelf niet beter dan *wieler*. Dat woord drukt het denkbeeld volkomen zuiver uit, en mag te eerder aangenomen worden, omdat het tot dusverre geheel nieuw is, en dus volstrekt geene andere beteekenis medebrengt, tot geenerlei verwarring aanleiding geven kan. Het zal te lichter ingang vinden, daar *wielen* voor *draaien* van oudsher in onze taal bekend is geweest, gelijk b.v. Vondel (1, 167) reeds sprak van een molen, die eene poos stilstaat 'sonder wielen', en in onze dagen de heer Hasebroek (*Poëzij*, bl. 3) schreef: 'schoon 't rad steeds voortwiel't.' Een *wieler*, een draaijer, is dus reeds op zich zelf een zeer gepaste naam; en dubbel gepast, omdat hier het draaien juist met wielen geschiedt. Draaiende *wielen* – *wielende wielen* – ziedaar wat de *vélocipède* ons te aanschouwen geeft. Kan hij beter naam dragen dan *wieler*?

De naam levert ook nog andere voordeelen op, die zeer voor hem pleiten:

1. Hij is kort en gemakkelijk in 't gebruik.
2. Hij biedt ons tevens het werkwoord *wielen* aan, voor met *den wieler rijden*, als b.v. Hij heeft een uur lang gewield; hij is naar den Haag gewield, enz. Zulk een werkwoord kan men

toch op den duur niet missen, en *velocipedeeren* zal men liefst niet gebruiken.

- 3 Hij geeft aanleiding om de *vélocipèdes* met twee of drie wielen kortweg aan te duiden door *tweewieler* en *driewieler*, terwijl dan *wieler* de algemeene naam blijft, die niets omtrent de bijzondere inrichting beslist. Een *tweewieler* is zeker verre te verkiezen boven een *tweewielige vélocipède*.
- 4 Hij laat de gelegenheid vrij, om later, wanneer nieuwe uitvindingen het noodig maken, die door nieuwe samenstellingen zeer eenvoudig uit te drukken. Thans wordt de *wieler* bewogen door met den voet te trappen. Wie weet of dit later niet geschieden zal door werktuigen, die men met stooten, trekken, draaien, schroeven of anderszins in beweging brengt? Welnu, dan zullen, nevens de hedendaagsche *trapwielers*, later *stootwielers*, *trekwielers*, *draaiwielers*, *schroefwielers* enz. verrijzen. Geen nieuwe uitvinding, of zij zal aanstonds het juiste woord in gereedheid hebben.

Ik geloof dus dezen naam, door het Gentsche dagblad voorgesteld, in ieder opzicht te mogen aanbevelen. 't Is waar, hij is nieuw en klinkt nog vreemd; maar dat zal met iederen naam, dien men kiest, het geval zijn; en is de naam goed, dan went men er spoedig aan. Ook *gas*, *spoorweg*, *stoomboot*, *telegram* en zoovele andere woorden zijn eenmaal nieuw en vreemd geweest; thans zijn zij oude bekenden. En is ook niet de *achterlader* gaandeweg een burger geworden op ons taalgebied? Waarom zou de *wieler* het niet evenzeer kunnen worden? Het Leuvensche Congres zal wél doen, hem het burgerrecht te verleenen. Zeer zeker zou de taal er een echt Nederlandschen burger door aanwinnen.

Acht gij de zaak der moeite waard om aan deze regels een plaatsje in uw geacht dagblad te gunnen, dan zult gij mij daarmede verplichten.

Matthias de Vries behoefde niet lang op antwoord te wachten. Dat kwam al een dag later. In het *Algemeen Handelsblad* van 2 september 1869 wordt De Vries' voorstel met instemming besproken, zij het dat men daarbij een kritische noot plaatst:

Eén punt missen wij in des Hoogleeraars beschouwing, namelijk hoe men den *vélocipèdist* zal noemen? *Wieler*, even als het werktuig, zou juist, maar dubbelzinnig zijn [...]. *Wieleraar* is niet bijzonder fraai, *wielenaar* komt misschien in aanmerking.

De Vries als pleitbezorger voor het woord 'wielenaar'

De Vries nam zich de kritiek van het *Handelsblad* ter harte en zag zich genoodzaakt in een tweede brief aan het *Leidsch Dagblad* zijn betoog te nuanceren. Op 4 september publiceerde de krant de volgende brief:

Mijnheer de Redacteur,

Met genoegen zie ik, dat de door mij aanbevolen naam *wieler* bij velen goedkeuring vindt. Doch ik moet er even op terugkomen, om eene kleinigheid aan te vullen en te verbeteren. De Redactie van het *Handelsblad*, die den naam met welwillendheid ontving en heden reeds een paar malen gebruikte, merkt aan, dat ik verzuimd heb eene benaming voor den *velocipedist* op te geven. Ik moet bekennen dat ik daar niet aan gedacht heb. Ook voor personen, die andere voertuigen berijden, *sjeezen*, *tentwagentjes*, *spoorwagens* enz., is mij geen naam bekend. Het *Handelsblad* stelt *wielenaar* voor. Ik heb daar niet het minste bezwaar tegen: de naam is volkomen goed gevormd. Doch in verband

daarmede moet ik opmerken, dat bij mij zelven eene bedenking is opgekomen tegen het werkwoord *wielen*, dat ik voor het rijden met den *wieler* aan de hand deed. Daar *wielen* voor *draaien* nog heden in dichterlijken stijl in gebruik is, zou het opvatten van dat woord in eene andere beteekenis menige dichterlijke passage kunnen bederven. De schim van Tollens zou het mij niet vergeven, zoo ik den lezer aanleiding gaf om bij zijne woorden 'zoo *wielde* 't in zijn hoofd dooreen' (10, 101) aan het rijden met *vélocipèdes* te denken! En evenmin zou ik het voor den heer Beets kunnen verantwoorden, wanneer ik den indruk van zijn 'eeuwig wervlen, *wielen*, walen' (*Nav. v. Byron*, 18) door die dwaze bijgedachte verstoorde. Deze bedenking noopt mij, voor *wielen*, liever den afgeleiden of frequentatieven vorm *wieleren* voor te staan. Dat woord is geheel nieuw en kan geenerlei verwarring veroorzaken, terwijl juist een frequentatieve vorm hier recht eigenaardig is. De analogie der woorden is dan ook nog beter in orde: *kleppen*, *klepper*, *klepperen*; *knikken*, *knikker*, *knikkeren*; *stuiten*, *stuiter*, *stuiteren*; *zwabben*, *zwabber*, *zwabberen*, enz.: evenzoo *wielen* (draaien), *wieler*, *wieleren*. De persoon, die den *wieler* berijdt, heet dan vanzelf *wielerenaar*. Te recht gaf het *Handelsblad* aan dien naam dezen vorm, met *n*. Van *wieleren* moet niet *wieleraar* worden afgeleid, maar *wielerenaar*, evenals van *tooveren* thans niet meer *tooveraar*, maar *toovenaar* gezegd wordt. De taal vermijdt gaarne de herhaling van *r* en *l*. Bij *wieleren*, dat ook nog een *l* heeft, bestaat er dubbele reden om *wieleraar*, dat bijna niet uit te spreken is, door *wielerenaar* te vervangen.

Ik zou dus voorstellen: *wieler*, het voertuig; *wieleren*, het berijden; *wielerenaar*, de berijder.

Ik behoef geene verschooning te vragen, dat ik het woord voor de tweede maal bespreek. De zaak is van weinig belang, maar zij heeft toch voor de taal hare betrekkelijke waarde, en

niets wat de taal raakt mag ons onverschillig zijn. De beoefenaar der moedertaal moet niet alleen haar verleden ophelderen en haar heden verklaren, maar ook voor de toekomst hare verrijking en ontwikkeling helpen leiden naar de wetten, die zij zelve hem geleerd heeft.

Op zijn beurt vindt de tweede brief van De Vries weer een goed onthaal bij de dagbladen. Vooral het *Algemeen Handelsblad* stelt alles in het werk om in de (sport)verslaggeving de voorstellen van De Vries na te volgen. Zo kunnen we in de krant van 4 oktober 1869 lezen:

Heden had [...] een [...] geheel nieuw schouwspel plaats. Wij bedoelen den wedstrijd op vélocipèdes [...]. Elke deelnemer bereed zijn eigen wieler.

en

Na eene voorloopige wedstrijd op driewielers [...], werd ten half één ure een aanvang gemaakt met de loting voor den wezenlijken wedstrijd op tweewielers.

De eindzege voor de woorden 'rijwiel' en 'fiets'

Daarmee is het laatste woord nog lang niet gezegd, maar het strijdtoneel verandert van aanblik. Van De Vries' *wieler* wordt in de jaren '70 van de negentiende eeuw al spoedig weinig meer vernomen: *wieler* heeft het definitief afgelegd tegen *rijwiel*, dat waarschijnlijk van 1870 dateert, en *fiets* dat als het gewone woord in de omgangstaal sterk in opkomst is. In het artikel 'Hoe het woord *vélocipède* te vertolken?', gepubliceerd in *De Levensbode* 4 (1871): 148–150, neemt Johannes van Vloten het op voor de door de Leidenaar Buys voorgestelde woorden *rijwiel*, *wielrijder* en *wielrijden*. Hij kan het niet laten om De Vries belachelijk te maken:

Na zijn Hooggeleerde eerst drie dagen achtereen in 't *Leidsche Dagblad* op zijn *wieler* te hebben zien rondzwieren, konden we haast geen ander nieuwsblad opnemen, zonder er hem, in halsbrekende beweging, te zien opdagen, op het gevaar af, bij de nog vrij onhandige manier van besturing, van de beenen *gewield* of *gewielerd* te worden. Wie echter gerekend had, daarmee van hem af te zijn, had het mis. Hij achtte zich in zijn wiersrol veel te bewonderenswaard om er ons niet nog eenmaal op nieuw het volle genot van te schenken, en zich daarom in vollen dosch, geheel overeenkomstig zijn eerste omslachtige optreden in 't *Leidsche Dagblad*, aan 't oog zijner verrukte land- en taalgenooten te moeten voorstellen. De juist verschijnende *Taal- en Letterbode* docht hem de geschiktste gelegenheid.

Van Vloten had zich in de discussie willen mengen met een klein stukje in *De Taal- en Letterbode*, waarin hij 'zoowel om de billijkheid als in 't belang der taal zelve' de vondsten van Buys zou melden. Hoewel redacteur Cosijn het met hem eens was en Van Vloten zijn kleine bijdrage nog in drukproef gezien heeft, werd die tekst uiteindelijk niet samen met De Vries' brieven in *De Taal- en Letterbode* opgenomen, 'omdat men er geen ruimte meer voor had'. In een noot zegt Van Vloten daarover bitter:

De zaak deed zich anders zeker vrij verdacht voor; de hoogst onwelkome, even breedvoerige als breedsprakige, en daarbij geheel overbodige uiteenzetting van De Vries werd – met voorloopige ter zijde stelling van andere bijdragen – onmiddellijk geplaatst; voor de halve bladzijde, aan de mededeeling der vertaling van zijn mededinger gewijd, had men daarentegen geen ruimte beschikbaar!

Ook al werd Van Vloten gedwarsboomd, het *rijwiel* en de *fiets* waren niet meer te stuiten. Het woord *vélocipède* bood echter aanvankelijk nog hardnekkig tegenstand, zoals onder andere blijkt uit de oproep die J. Verdam in 1885 doet in het tijdschrift *Noord en Zuid*:

Laten wij trachten voor nieuwe begrippen een goed nederlandsch woord te scheppen waarmede wij onze taal verrijken, en laten wij niet uit gemakzucht en sleur het vreemde woord blijven gebruiken, wanneer er een zuiver nederlandsch voor is gevonden of te maken is. Laten wij spreken van *rijwiel* voor het onzinnige *vélocipède*; van *wielrijder* voor *velocipèdist*; van *richels* voor *rails*; van *afdreiging* voor *chantage*; van *sukkeltrein* in plaats van het voor ons geheel onverstaanbare *bummelzug*. Het is niet de eerste maal, dat dergelijke wenken worden gegeven, doch nog altijd zijn ze gepast, omdat het taalgevoel bij ons nog niet zóó is ontwikkeld, dat er in dezen niets meer te doen zou zijn.

In datzelfde jaar krijgt de in 1883 opgerichte ‘Nederlandsche Vélocipèdisten Bond’ een andere naam: ‘Algemeene Nederlandsche Wielrijdersbond’ (ANWB). Twee jaar later, in 1887, meldt Joh. C.A. Franken in *Noord en Zuid* over het woord *fiets*: “t Woord wint veld en dreigt “rijwiel” te overvleugelen.’

Daarmee lijkt het lot van *vélocipède* bezegeld. Hoewel het woord in de vierde druk van de *Woordenlijst voor de spelling der Nederlandsche taal* (1893) voor het eerst wordt opgenomen, zijn *fiets* en het officiëlere *rijwiel* omstreeks 1890 de gewone woorden geworden. In 1890 beschouwt Nicolaas Beets de kwestie kennelijk als afgedaan en levert hij er de volgende moraal bij:

Elke vervorming, waarbij het natuurlijk is toegegaan, doet den vriend zijner moedertaal minder onaangenaam aan dan menig met inspanning uitgedacht, met zorg vervaardigd, en dan ook door en door naar de fabriekslamp riekend woord, waar de driemaal overgehaalde proza van den dag hem op onthaalt, gewoonlijk uitmuntende door gebrek aan logica, gemis van welluidendheid, afwezigheid van zout. Bij zeker slag van neuswijze taalzuiveraars mogen zij met welgevallen worden opgenomen, en met ijver te pas gebracht: zij beleedigen het taalgevoel van den kenner, en de spraakmakende gemeente neemt ze niet op, dan om ze belachelijk te maken, te verhanselen, of te zijner tijd te vervangen. Zoo eindigde al het getob om den *vélo-cipède* en het *vélocipedeeren* een goeden hollandschen naam te geven, en werd elke wijze raad daarvoor te berde gebracht verslonden in het voor oog en oor teekenende *fiets* en *fietsen*, waarmede onze vlugge wielruiters het ding en zijn gebruik als bij ingeving zijn gaan noemen, en dat ook door hem die 't voor het eerst hoort, terstond verstaan en toegejuicht wordt.

De 'neuswijze taalzuiveraar' Matthias de Vries stond met de door hem gepropageerde woorden *wieler*, *wieleren* en *wielenaar* aan het begin van een lange woordenstrijd tegen *vélo-cipède*, *velocipedeeren* en *velocipedist*. Die strijd verloor hij bijna totaal: slechts samenstellingen als *tweewieler* en *driewieler* behouden nog de herinnering aan zijn verwoede pogingen de taal en de taalgemeenschap naar zijn hand te zetten. Niettemin zou het hem deugd gedaan hebben als hij geweten had dat in deel XXV van 'zijn' WNT de woorden *wieler* en *wieleren* als aparte lemmata en het woord *wielenaar* onder het lemma *wielen* (II) opgenomen zijn.

GERAADPLEEGDE BRONNEN

- Dale, Van (2015). *Groot woordenboek van de Nederlandse taal*, vijftiende, herziene editie, bewerkt door drs. Ton den Boon en lic. Ruud Hendrickx. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Uitgevers.
- Tempelaars, Rob (1998), 'Vriesiana: Matthias de Vries als neuswijze taalzuiveraar; Matthias de Vries als postmodern woordkunstenaar; Matthias de Vries als neologist'. In: Nicoline van der Sijs (red.), *Woordenboeken en hun makers. Een selectie uit Trefwoord 1–9*. Den Haag: Sdu, pp. 195–215. In andere vorm eerder verschenen in achtereenvolgens *Trefwoord 5* (1993), pp. 31–34, *Trefwoord 6* (1993), pp. 52–56 en *Trefwoord 7* (1994), pp. 50–56.
- Vries, Matthias de Vries (na 1882) – Met kroontjespen geschreven aantekeningen, in: *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, eerste deel, bewerkt door M. de Vries en L.A. te Winkel. 's-Gravenhage en Leiden, M. Nijhoff, A.W. Sijthoff, Henri J. Stenberg, 1882. Aanwezig op het Instituut voor de Nederlandse Taal.
- WNT – *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, bewerkt door M. de Vries, L.A. te Winkel [e.v.a.]. 's-Gravenhage en Leiden [etc.], M. Nijhoff, A.W. Sijthoff, Henri J. Stenberg [etc.], 1882–1998, 29 delen in 40 banden. *Woordenboek der Nederlandsche Taal. Aanvullingen* (2001). 's-Gravenhage, Sdu Uitgevers, 3 delen. *Woordenboek der Nederlandsche Taal* op internet (iWNT), online beschikbaar via <http://gtb.ivdnt.org/>.

VERANTWOORDING VAN DE AFBEELDINGEN

- 10 Gemaakt in de Universiteitsbibliotheek Leiden. Foto: Dirk Geirnaert.
- 29 Rijksmuseum RP-P-OB-48.524. Jacob Houbraken, 1732.
- 32 Rijksmuseum RP-P-1906-148. Mathias de Salliet, 1790.
- 39 Gemaakt op het Instituut voor de Nederlandse Taal in Leiden. Foto: Roland de Bonth.
- 51 Rijksmuseum RP-P-OB-89.373. Johan Michaël Schmidt Crans, 1862.
- 62 Gemaakt in het Academiegebouw van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letteren in Gent. Foto: Roland de Bonth.
- 91 Rijksmuseum RP-T-BR-2017-1-11-25. Anselmus Boëtius de Boodt, tussen 1596–1610.
- 95 Rijksmuseum NG-474. Toegeschreven aan plateelbakkerij De Dissel, 1747.
- 116 Rijksmuseum RP-P-1882-A-6789. Matthijs Pool, tussen 1696–1727.
- 124 Gemaakt op het Instituut voor de Nederlandse Taal in Leiden. Foto: Boukje Verheij.
- 134 Gemaakt op het Instituut voor de Nederlandse Taal in Leiden. Foto: Boukje Verheij.
- 145 Rijksmuseum RP-P-OB-30.689. Isaac Weissenbruch, ongedateerd.

REGISTER OP WOORDEN

- Aal 72–73
Aalt 72–73
Aalwaardig 74
Aanraden 122
Aarzelen 24
Abberdaan 98–100
Accoustieren 14
Achterhalen 123
Achterlaadgeweer
125–127
Achterlader 126–127,
149
Achterling 80, 128
Adellijk 70, 76–77
Afraden 122
Afstuiten 129
Afrappen 130–131
Aideren 36
Amechtig 78
April 104, 105
Aterling 80–82
Boef 17
Boenen 16–17
Camele 18
Canele 18
Cepere 20
Citole 59
Cousin 101–102
Crayeren 38
Crieren 38
Dech 22, 58
Drucke 60
Erseilen 24
Erselen 24
Faelgen 28
Faelgieren 28
Failleren 27
Fauceren 26
Flam 30, 58
Flemen 30
Franse titel 83
Gesate 34
Gesaten 33
Ghenendech 22
Hayeren 36
Herzeilen 24
Hongerlijn 86–87
Inghedinc 40
Kercsokincghe 88, 90
Kerkzoeking 88, 90
Kersouw 92–94
Keytive 43
Kwispedoor 96
Labberdaan 98–100
Leytive 42
Lofsam 31
Mitoer 44, 46
Neefje 101–103
Nosmal 46
Nutter 45
Oesseninc 50
Ofennigen 49
Offentiën 49
Opril 104–105
Orte 48
Oseninc 50
Oseningen 50
Ourthe 48
Pinoos 52
Poot 106, 107
Postbewijs 139, 141
Postblad 143–144
Potig 107
Preus 52
Proos 52
Reeden 41
Reikhalzen 108–109
Rekhalzen 108–109
Rimen 54
Roeden 41
Runen 54
Seeuwe 56
Sitolen 59
Slabbakken 70, 110–111
Sneeuwe 55
Spijkerbalsem 70,
112–113
Tang 70, 114–115
Temperen 21
Tolen 58
Tuilen 58
Tulen 58
Velocipède 136, 146–
147, 152, 154–155
Velocipedeeren 136,
149, 155
Velocipedist 136, 150,
154–155
Voorhandse 84
Vrucke 60
Vuest 63
Vuist 63
Wattan 117
West 63
Wielen 148, 151, 155
Wielenaar 136, 150–151,
155
Wieler 136, 146, 148–152,
155
Wieleraar 150
Wieleren 136, 151, 155
Wielrijder 152, 154

REGISTER OP PERSOONSNAMEN

- Ackersdijck, W.C. 26
Bastert, J.N. 142
Beets, N. 123, 140, 151, 154
Bergh, L.Ph.C. van den 55
Bilderdijk, W. 30, 46, 80, 92, 96
Blommaert, Ph. 26, 36, 40, 118
Bredero, G.A. 82
Brune, J. de 87
Buys, A. 152–153
Cats, J. 86
Cosijn, P.J. 69, 146, 153
Franken, Joh. C.A. 154
Grimm, J. 74
Halbertsma, J.H. 18, 20, 54, 55
Hasebroek, J.P. 148
Heelu, J. van 16–17, 49–50
Heemskerck, J. van 86
Hoffmann von Fallersleben, A.H. 31, 52
Hooft, P.C. 82, 106–107
Huydecoper, B. 23
Jager, A. de 44, 47, 68–69
Jonckbloet, W.J.A. 45, 54
Kausler, E. von 118
Kiliaan, C. 25, 31, 53, 80
Kluyver, A. 66
Knuttel, J.A.N. 123, 128
Kruseman, A.C. 13
Kruyskamp, C.H.A. 123, 128, 132
Kuiper, H. 141
Lennep, J. van 140
Lessen, J.H. van 141
Long, I. le 21, 45, 48–49, 58, 63
Lore, B. van der 34
Lulofs, B.H. 44
Maerlant, J. van 28, 42, 44, 46, 54, 59
Malssen, P.J. van 141
Meyer, L. 106
Muller, J.W. 66
Noot, P. 131
Opprel, A. 141
Pasteur, J.D. 131
Pluygers, W. 114
Saksen, A. van 107
Siegenbeek, M. 44
Smiets, M. 147
Spiegelhel, H.L. 82
Spijker, J. 112
Stapel, C. 144
Staring, A.C.W. 45
Star Numan, O.W. 123
Stoke, M. 23, 56
Tollens, H.F.C. 151
Velthem, L. van 20, 48, 50, 58, 63
Verdam, J. 66, 90, 154
Verwijs, E. 69, 146
Veth, P.J. 114
Vloten, J. van 152–154
Vondel, J. van den 108, 148
Vries, S.G. de 66, 70
Weiland, P. 80, 96
Wevel, G. de 36
Willem VI 88
Willems, J.F. 16–17, 42, 49–50, 60–61, 118
Winkel, J. te 67–68
Winkel, L.A. te 69, 123
Wulfilā 103

